

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

करुणाकर वैद्यको जन्म वि.सं. १९७१ भाद्र ७ गते ललितपुर जिल्लामा भएको हो । उनी सूर्यमान वैद्य र तेजमायाका जेठा छोरा हुन् । करुणाकर वैद्यको प्रारम्भिक शिक्षा दरबार हाइस्कूलबाट भएको हो । दरबार हाइस्कूलबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरी त्रिचन्द्र कलेजबाट आइ.एस.सी. उत्तीर्ण गरेपछि भारतको बनारस विश्वविद्यालयबाट सेरामिक्स विषयमा वि.एस.सी. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् ।

नेवार परिवारमा जन्मिएका करुणाकर वैद्यको रुचि नेपाली लोक साहित्यको क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ । विज्ञान विषय अध्ययन गरेका वैद्यमा नेपाली विषयप्रति भावना जागृनु उनमा नेपाल र नेपाली भाषाप्रतिको मोहले हो । उनले लोप हुन लागेका देशका विभिन्न क्षेत्रका लोककथालाई सङ्कलन गर्ने कार्य गरेका छन् । उनका सम्पादित लोककथाहरू अति नै मनोरञ्जनात्मक र आकर्षक किसिमका छन् । उनको नेपाली दन्त्य कथा सङ्ग्रह पुस्तक युनेस्को पुरस्कारबाट वि.सं. २०२५ मा पुरस्कृत भइसकेको छ । करुणाकर वैद्य वि.सं. २००६ बाट त्रिचन्द्र कलेजमा केमेस्ट्री विषयको प्राध्यापन सेवामा लागेको देखिन्छ ।

१.२ समस्याकथन

लोककथाका सङ्कलक करुणाकर वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनसँग सम्बद्ध प्रस्तुत शोधकार्यका प्राज्ञिक समस्या देहायबमोजिम रहेका छन् :

क) करुणाकर वैद्यको जीवनीका प्रमुख पक्षहरू के कस्ता छन् ?

ख) करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्वका के कस्ता पक्षहरू छन् ?

ग) करुणाकर वैद्यको कृतित्व के कस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्य अन्तर्गत उपर्युक्त समस्याकथनसँग सम्बन्धित निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

क) करुणाकर वैद्यको जीवनीका प्रमुख घटनाहरू र तिनका पक्षहरू स्पष्ट पार्नु,

ख) करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू केलाउनु ,

ग) करुणाकर वैद्यको कृतिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

विशेषगरी पेसागत रूपमा प्राध्यापन क्षेत्रलाई अँगालेका करुणाकर वैद्यले लोककथाका रचनाहरूमा कलम चलाई लोककथाकारका रूपमा स्थापित भएका छन् ।

लोक साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण उत्तरदायित्व वहन गर्दा गर्दै पनि यिनका बारेमा विस्तृत रूपमा शोधकार्य भएको पाइँदैन । यिनका जीवनी, व्यक्तित्व र समग्र कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी साहित्यिक मूल्य निर्धारण गर्ने काम पनि हुन सकेको छैन । यिनका बारेमा हालसम्म जति अध्ययन भएको छ त्यो केवल जानकारीमूलक मात्र भएको छ । उनका बारेमा हालसम्म उल्लेख भएका विवरणहरू यसप्रकार छन् ।

घटराज भट्टराई (२०५१) ले नेपाली साहित्यकार परिचय कोश नामक कृतिमा करुणाकर वैद्यको छोटो परिचय दिँदै नेपाली समाजका विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर रहेका लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरी लोककथाको संरक्षण गर्ने व्यक्तिका रूपमा चिनाएका छन् ।

डा. तारानाथ शर्मा (२०४२) ले विश्वप्रसिद्ध कथाहरू नामक कृतिको भूमिकामा करुणाकर वैद्य लोककथाका सङ्कलक हुन् भनी चिनाएका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०५८) ले नेपाली लोकसाहित्य नामक कृतिमा करुणाकर वैद्यलाई लोककथाकारका रूपमा चिनाउँदै नेपाली दन्त्य कथा संग्रहका ५ कथाहरूको अनुवाद जापानी भाषामा गरेका छन् भनी उत्कृष्ट लोककथाकारका रूपमा चिनाएका छन् ।

मदन सेन वज्राचार्य (२०४६) करुणाकर वैद्यको जीवनी नामक कृतिमा करुणाकर वैद्यको छोटो परिचय दिँदै लोकसाहित्यविद्का रूपमा चिनाएका छन् ।

रामनाथ ओझा (२०६०)ले लोकसाहित्य पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य नामक कृतिमा करुणाकर वैद्यलाई लोककथाका सङ्कलक हुन् भनी चिनाएका छन् ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

लोक साहित्यका क्षेत्रमा कलम चलाएका साहित्यकार करुणाकर वैद्यका बारेमा हाल सम्म पूर्णतया कुनै शोधकार्य नभएको अवस्थामा वैद्यको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकाले यस शोधपत्रमा उनको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वका बारे चर्चा गरिएको छ । यस शोधपत्रमा करुणाकर वैद्यलाई विभिन्न कोणबाट चिनाउँदै उनले नेपाली लोकसाहित्यमा पुऱ्याएको योगदानलाई सुव्यवस्थित तरिकाले विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधपत्रले वैद्यका बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने जिज्ञासुहरूको लागि मार्ग निर्देशकको काम गर्नुका साथै नेपाली साहित्यको अनुसन्धान परम्परामा पनि थप योगदान दिन सक्ने देखिएको छ । यसका साथै यस शोधपत्रले आउने पिँढीलाई उनका जीवनका बारेमा तथा उनका कृतिहरूका बारेमा वस्तुगत जानकारी उपलब्ध गराउने छ । नेपाली साहित्यका साहित्यकार वैद्यलाई विभिन्न कोणबाट चिनाउँदै उनले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानको समेत निरूपण गरिएकोले यस शोधपत्रको औचित्य थप स्पष्ट भएको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

साहित्यकार करुणाकर वैद्यले लोकसाहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनका रचनाहरू केही प्रकाशित रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा करुणाकर वैद्यको जीवनी र उनको व्यक्तित्वका साथै उनका प्रकाशित नेपाली लोककथाहरूको सर्वेक्षण गरी परिचयात्मक जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ । वैद्यका नेपाली लोककथाका अध्ययन र विश्लेषण र मूल्याङ्कनका साथै यिनका कथा कृतित्वका विषयगत वर्गीकरणलाई मात्र यस अध्ययनमा समेटिने छ । उनकै जीवनको आरोह-अवरोह र उनका साहित्यिक योगदानको

निरूपण मै यो शोधपत्र सीमित रहेको छ । अप्राप्य कृतिहरूको साथै छिटफुट रूपमा छरिएर रहेका अप्रकाशित रचनाहरूको यस शोधपत्रमा अध्ययन गरिएको छैन ।

१.७ शोध विधि

(क) सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका निमित्त निम्नलिखित प्रकारले सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा जीवनीपरक अध्ययनका लागि शोधनायकको परिवार र उनलाई नजिकबाट चिन्ने महानुभावहरूका अन्तर्क्रिया अनौपचारिक विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । पुस्तकालयीय पद्धतिलाई पनि शोध सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । यस विधिबाट सम्बन्धित विषयका पुस्तक र पत्रपत्रिकाको आवश्यक अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

(ख) सामग्री विश्लेषणका आधार

प्रस्तुत शोधपत्रमा करुणाकर वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्वको अध्ययनका क्रममा जीवनीपरक समालोचना पद्धतिलाई अँगालिएको छ भने कृतित्वको विश्लेषण समाप्तिमा लोककथाको विधागत सैद्धान्तिक स्वरूपलाई आधार बनाइएको छ । त्यसैले प्रस्तुत शोध वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक प्रकारको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित र व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजित छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : करुणाकर वैद्यको जीवनी

तेस्रो परिच्छेद : करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्व

चौथो परिच्छेद : करुणाकर वैद्यको कृतित्व

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री सूची

संक्षेपीकृत शब्द सूची

दोस्रो परिच्छेद

करुणाकर वैद्यको जीवनी

२.१ विषय परिचय

करुणाकर वैद्य धनदत्तका सन्तान हुन् (वज्राचार्य, २०४६:१) । धनदत्त पृथ्वीनारायण शाहका पालाका नाम चलेका एक वैद्य हुन् । पृथ्वीनारायण शाहकी महारानीले बच्चा जन्माउन नसकी बच्चाको एउटा मात्र खुट्टा बाहिर आएको अवस्थामा यिनले सजिलैसँग सुत्केरी गराउन सफल भएका थिए (वज्राचार्य, २०४६:२) । यिनका २ वटा श्रीमती थिए । करुणाकर वैद्य उनका कान्छी श्रीमती तिरका सन्तान हुन् ।

करुणाकर वैद्यको हजुरबुबाको नाम वृषमान वैद्य र हजुरआमाको नाम मणीथकुँ हो । उनका बाजे एक सुधारवादी विचारका मानिस थिए (वज्राचार्य, २०४६ : ३) । अन्धविश्वास र रुढिवादी परम्परालाई विरोध गर्थे । यही विषयलाई लिएर गुठीमा वारम्बार भगडा हुने गर्थ्यो (शोधनायकको जेठो छोराबाट प्राप्त जानकारी) । भगडाले गर्दा गुठियारसँग यिनी छुट्टै भए । वृषमान वैद्य जुद्धशमशेरको दरवारमा वैद्य काम गर्थे (वज्राचार्य, २०४६:३) । उनका ५ जना छोराहरू थिए । जेठो रत्नमान वैद्य, माहिलो सूर्यमान वैद्य, साहिलो डा.यज्ञमान वैद्य, काइला डा.इन्द्रमान वैद्य र कान्छा जगतमान वैद्य हुन् (शोधनायकको जेठो छोराबाट प्राप्त जानकारी) । करुणाकर वैद्य सूर्यमान वैद्यका छोरा हुन ।

सूर्यमान वैद्य अति नै सोभ्ना मान्छे हुन् (शोधनायकको कान्छा छोराबाट प्राप्त जानकारी) । सूर्यमान वैद्यले कलकताबाट एफ.ए. सम्मको अध्ययन गरेका थिए । उनले सिंहदरबार जिन्सी अड्डामा मुखिया पदमा जागिर खाएका थिए । त्यसवेला सर्वसाधारण मानिसलाई जागिर खानु भनेको अति नै गाह्रो थियो । दुई तीन वर्ष जति जागिर खाएर उनले आफ्नो बाबुको वैद्यकाममा सहयोग गर्न थाले र आफूले पनि बाबुकै पेशा गर्न थाले ।

२.२ जन्म र जन्मस्थान

करुणाकर वैद्यको जन्म वि.स.१९७१ भाद्र ७ गते पिता सूर्यमान वैद्य र माता रत्नमाया वैद्यको कोखबाट वाग्मती अञ्चल ललितपुर जिल्ला लगनखेलमा मध्यम परिवारमा भएको थियो (वज्राचार्य २०४६:३) ।

२.३ बाल्यकाल

बाल्यकाल जीवन मापनको एक महत्वपूर्ण भाग हो । यस समयमा बाल मस्तिष्कमा पर्न गएका छापहरूले पछि सम्म अर्थात जीवनको अन्तिम क्षणसम्म पनि केही हदसम्म प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । शहरी समाजमा जन्मेका वैद्यको बाल्यकाल सुखद रहेको पाइन्छ (शोधनायकको कान्छा छोराबाट प्राप्त जानकारी) । उनका पिता सूर्यमान वैद्य सिंहदरबार जिन्सी अड्डाका मुखिया भएकाले पनि उनलाई आर्थिक अभावको महसुस भएको पाइदैन । पहिलो सन्तानको रूपमा जन्मेका वैद्यले बाबुआमाको न्यानो माया रेखदेख भने प्रशस्त पाएका थिए । सहर बजारको रमभ्रममा साथीभाइसँग घुमफिर गर्दै उनको बाल्यकाल वितेको पाइन्छ । साथीभाइ सँग विभिन्न किसिमका खेल फुटबल, टेबुल टेनिस, ब्याडमेन्टन खेल्दै रमाउँदै बाल्यकाल वितेको थियो (शोधनायकको कान्छो छोराबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.४ प्रारम्भिक शिक्षा

करुणाकर वैद्यलाई अक्षर सिकाउने काम घरमै हजुरबुवा, बुवा र काकाहरूबाट भएको थियो । उनको हजुरबुवा राजवैद्य भएकाले संस्कृत पनि जानेका थिए । उनको बुवाले कलकता युनिभर्सिटीमा एफ.ए. सम्म पढेका थिए । काकाहरू दरबार स्कुलमा अंग्रेजी पढ्थे । शिक्षित परिवार भएको हुनाले उनले प्रारम्भिक शिक्षा घरबाट नै प्राप्त गरे ।

करुणाकर वैद्यलाई धेरै अक्षर सिकाउने काम सानो काका जगतमान वैद्यले गरे (वज्राचार्य २०४६:४) । नेपाली वर्णको सँगसँगै अंग्रेजी वर्णहरू पनि चिनाउने काम भयो । नेपाली सग्ला अक्षर र अंग्रेजीका सामान्य शब्दहरू करुणाकरले घर मै जानेपछि मात्र विद्यालय गएका हुन् ।

२.५ स्कुल अध्ययन

करुणाकर वैद्यले स्कुल पढने समयमा एउटा मात्र दरबार नाम गरेको स्कुल थियो । यो विद्यालयमा सबैले पढन पाउँदैनथे । दरबार स्कुलमा पढन राणा र राणाहरूलाई खुसी पार्नेका बच्चहरूले मात्र पढन पाउँथे । करुणाकर वैद्यका हजुरबुवा राजवैद्यको रूपमा जुद्धशमशेरको दरबारमा काम गर्ने भएकाले धेरै उच्च ओहदका मानिसहरूलाई चिन्थे । त्यतिखेरका त्रिचन्द्र कलेजको प्राचार्य वटुकृष्ण करुणाकर वैद्यका हजुरबुवाको साथी थिए । करुणाकर वैद्यलाई हजुरबुवाले वटु कृष्णको डेरामा लागि चिनजान गराइदिए (बज्राचार्य, २०४६:५) । वि.स. १९८२ मा वटु कृष्णको माध्यमबाट करुणाकर वैद्य दरबार स्कुलमा चार कक्षामा भर्ना भई पढ्न थाले (बज्राचार्य, २०४६: ५) ।

करुणाकर वैद्य अति मेहनेत साथ पढ्दथे । कक्षामा प्रथम हुन्थे । वि.स. १९८८ मा दरबार स्कुलका प्रधानाध्यापक रुद्रराज पाण्डेले करुणाकर वैद्य प्रथम भएकोले उनलाई पुरस्कार दिएका थिए (बज्राचार्य, २०४६:५) । वि.स.१९८९ माघमा पटना युनिभर्सिटीबाट मेट्रीकुलेशन परीक्षा दिई उनी द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण भए (बज्राचार्य, २०४६ : ६) । त्यसबेला नेपालबाट १४ जनाले परीक्षा दिएका थिए । नेपालमा एस. एल.सी. बोर्ड नभएकोले भारतबाट परीक्षा दिनुपर्ने बाध्यता थियो ।

२.६ उच्च शिक्षा

करुणाकर वैद्यले स्कुल पढ्ने काम सिध्याएपछि उच्च शिक्षा अध्ययन गर्नको लागि त्रिचन्द्र कलेजमा भर्ना भए । उनी विज्ञान विषय लिएर आइ.एस.सी. पढ्न थाले । आइ.एस.सी. पढ्दा पनि वैद्य प्रथम भए । त्यस बेलाका प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरले दरबार स्कुलमा प्रथम हुने र त्रिचन्द्र कलेजमा प्रथम हुनेलाई पुरस्कार स्वरूप एउटा एउटा असर्फी र प्रमाणपत्र दिएका थिए (करुणाकर वैद्यको जेठो छोरोबाट प्राप्त जानकारी) । करुणाकरले पनि उक्त पुरस्कार पाएका थिए । पुरस्कार वितरणको समारोह दरबार स्कुलमा भएको थियो ।

नेपालमा त्यतिखेर त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भएको थिएन । कलेजको परीक्षा भारतबाट दिनुपर्थ्यो । वैद्यले वि.स.१९९१ मा पटना विश्वविद्यालयले लिएको

आइ.एस.सी. परीक्षामा द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण भए । छात्रवृत्ति पाएर वैद्य वि.एस.सी. पढन बनारस गए । वि.स.१९९३ मा वैद्यले बनारस विश्वविद्यालयबाट बी.एस.सी. उत्तीर्ण हुनुभयो । वि.एस.सी. उत्तीर्ण भए पछि एम.एस.सी. पढने इच्छा जागेर आयो । एम.एस.सी. पढनको लागि वैद्यले नेपालको शिक्षा विभागका डाइरेक्टर मृगेन्द्र शमशेरलाई एम.एस.सी. पढन पाउँ भनी विन्ति पत्र चढाए (बज्राचार्य, २०४६ :७) । मृगेन्द्र शमशेरले वैद्यलाई एम.एस.सी. नभइ सेरामिक्स विषयमा डिप्लोमा पढ्ने आदेश दिए । वैद्यले एम.एस.सी. नपढी सेरामिक्स विषय पढे । वैद्यले पढ्ने काममा कहिल्यै पनि अल्छी गरेनन् । सेरामिक्स पढी नेपालको पहिलो सेरामिक्स विशेषज्ञ भए (बज्राचार्य, २०४६: ७) ।

२.७ स्वाध्ययन

करुणाकर वैद्यले आफ्नो औपचारिक शिक्षाको अतिरिक्त प्रशस्त स्वाध्ययन पनि गरेका थिए । विकसित राष्ट्रहरूको विकासवादी दृष्टिकोण र ती राष्ट्रहरू कसरी सफल भए, कसरी गरिबीको जालबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने विषयमा विदेशी लेखकहरूले लेखेका पुस्तकहरूको अध्ययन गर्ने गर्दथे (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । शिक्षा र उद्योगको विकासबाट नै पश्चिमी राष्ट्रहरू विकसित भएको धारणा करुणाकर वैद्यको थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । उनले पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य र दर्शनको अध्ययन पनि गरेका थिए । उनी विशेषगरी लोकसाहित्यलाई बढी मन पराउँथे । उनले नेपाली साहित्यका प्रायजसो कृतिहरूको अध्ययन गरेका थिए । उनी फुर्सदको समयमा पुस्तकालय गई साहित्य, समसामयिक, पत्रपत्रिकाको अध्ययनमा तल्लीन रहन्थे । यसका अतिरिक्त उनमा दैनिक तथा सप्ताहिक पत्रपत्रिकाको अध्ययनमा पनि विशेष अभिरुचि थियो ।

२.८ चूडा कर्म र विवाह

करुणाकर वैद्य शाक्य कुलमा जन्मिएका हुन् । शाक्य कुलमा जन्मिएका छोरामान्छेको चूडाकर्म गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । बौद्ध संस्कार अनुसार करुणाकर वैद्यको चूडाकर्म विधि विधानअनुसार सप्तपुर महाविहारबाट सुसम्पन्न भएको हो (बज्राचार्य, २०४६:८) ।

वैद्यको विवाह वि.स.१९९४ मा नागबहाल निवासी साहु जुजुमान शाक्यकी छोरी तेजमाया शाक्यसँग सामाजिक संस्कार अनुसार सम्पन्न भएको थियो (बज्राचार्य, २०४६:८) । उनकी श्रीमती तेजमाया शाक्य घरव्यवहार चलाउन सक्षम नारी थिइन् । वैद्यले साहित्य लेखनको प्रेरणा श्रीमतीबाट पाएका थिए । उनको मागी विवाह थियो । विवाहको लागि आवश्यक सम्पूर्ण जिम्मा वैद्यका काका जगतमान वैद्यले लिएका थिए (बज्राचार्य, २०४६:८) । जगतमान वैद्यको सक्रियतामा उनको विवाह सम्पन्न भएको थियो ।

२.९ सन्तान

करुणाकर वैद्यको तीन छोराहरू र एक छोरी रहेका छन् (शोधनायकका जेठा छोराबाट प्राप्त जानकारी) । उनको जेठो छोराको नाम दिवाकर वैद्य हो । दिवाकर वैद्यले सोभियत रुसको मिन्सक युनिभर्सिटीबाट इन्जिनियरिङमा स्नातकोत्तर गरेका छन् । उनको माहिला छोराको नाम जयकर वैद्य हो । उनले शंकरदेव कलेजबाट एम.बी.ए. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । हाल उनी एरोनटिकल अफिसर पदमा जागिरे छन् (शोधनायकको कान्छा छोराबाट प्राप्त जानकारी) । उनको कान्छो छोराको नाम सुभाकर वैद्य हो । उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् ।

वैद्यको छोरीको नाम भिक्षुनी कुसुम (धजवती) हो । यिनले सांसारिक मायामोहलाई त्याग गरेर भिक्षुनीको रूप धारण गरेर जीवन बिताइ रहेकी छिन् । यिनी हाल काठमाडौंको वसुन्धरा नजिक रहेको बौद्ध विहारमा बसेकी छिन् । गौतम बुद्धको जीवनीबाट प्रभावित भएर आफू भिक्षुनी भएको बताउँछिन् । यिनका कान्छो हजुरबुवा जगतमान वैद्य धर्मादित्य धर्माचार्य पनि बौद्ध धर्मका भिक्षु भएका थिए । हजुरबुवाकै प्रेरणाबाट पनि उनलाई भिक्षुनी रूप धारण गर्ने सद्बुद्धि लागेको बताउँछिन् कुसुम वैद्य । बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसार गरेर देशमा बढी रहेको अहिंसा हटाउने र शान्ति स्थापना गर्ने लक्ष्य कुसुमको रहेको छ । उनले शान्ति र अहिंसाको मूलमन्त्र अनुशरण गरेर नै आफ्नो जीवन बिताइरहेकी छिन् । यिनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट इतिहास विषयमा स्नातकोत्तर गरेकी छिन् ।

२.१० जागिरे जीवन

करुणाकर वैद्यले औपचारिक अध्ययन समाप्त भएपछि जागिरको खोजीमा लागे । जागिर खाने क्रममा वैद्यले निम्न सेवाहरू गरेको देखिन्छ ।

२.१०.१ सेरामिक्स कारखानाको मेनेजर

नेपाल उद्योग परिषदमा नेपाल सेरामिक्स ग्लास कारखाना लिमिटेड नेपाली कम्पनी रजिष्टार बमोजिम वि.स. १९९९ माघ ६ गते दर्ता भएको थियो । यो कारखानाको मेनेजर र सेरामिक्स एक्सपोर्टको रूपमा वैद्यलाई नियुक्ति गरी जिम्मा दिइयो । कारखाना स्थापनाको सुरुवात समय भएकोले कारखाना सञ्चालन गर्न वैद्यलाई साह्रै कठिन भयो । कारखानालाई सरकारबाट पनि चाँहिदो सहयोग थिएन । सेरामिक्स कारखानाको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग हुने सेतो माटो काठमाडौंको जितपुर फेदीबाट लानु पर्ने भयो । कारखाना विरगञ्जमा भएको हुनाले ढुवानी खर्च बढी लाग्ने समस्या भयो । धेरै समस्याको वावजुद पनि वैद्यले कुनै हरेस नखाइ धैर्यपूर्वक काम गरे ।

सेरामिक्स कारखाना सञ्चालन गरेर वैद्यले विभिन्न किसिमका माटाका भाँडाहरू उत्पादन गरे । कारखानाबाट उत्पादन भएका सामानहरू बेच्नका लागि एउटा पसलको आवश्यकता पर्थ्यो । काठमाडौंको नयाँ सडकमा एउटा सोरुम खोले र यसको महत्व नबुझेको र यहाँको परम्परासँग सम्बन्धित नभएकोले चाहे जति सामान बेच्न सकिएन । सामानको प्रचारप्रसारको लागि मेनेजर आफैँ काठमाडौंको दरबारमा गइ देखाइ किन्नको लागि अनुरोध गरे (बज्राचार्य, २०४६ : १४) । थोरै मान्छेले मात्र किनेकोले उत्पादन गरेको सामान बाँकी रहयो । कारखानामा लागत रकम बढ्दै जाने र उत्पादन भएको सामान बिक्रि नहुने भएकोले कारखाना घाटामा गयो । वि.स. २००६ मा सेरामिक्स कारखाना बन्द भयो (बज्राचार्य, २०४६:१५) । कारखाना बन्द भएपछि वैद्यको मेनेजर पद पनि खारेज भयो ।

२.१०.२ कलेज अध्यापन

नेपाल सेरामिक्स कारखानाको जागिर मुक्त भएपछि वैद्यलाई आर्थिक समस्याले पिरोल्न थाल्यो । यो समस्यालाई समाधान गर्नको लागि वैद्यले पूनः जागिरको खोजी गर्नुपर्थ्यो । जागिरको खोजीमा वैद्यले शिक्षा विभागका डाइरेक्टर जनरल मृगेन्द्र शमशेर

ज.व.रा.लाई भेटेर विन्तिपत्र चढाए (बज्राचार्य, २०४६:१५) । वैद्यको विन्ति सुनी जरसाहेवले यसो भन्नु भयो ।

“के तपाईं कलेजमा पढाउन सक्नु हुन्छ ?”

“मर्जि भयो भने किन नसक्नु ?” वैद्यले भने (बज्राचार्य, २०४६ : १६) । उसो भए भोलि नै एघार वजे त्रिचन्द्र कलेजमा हाजिर भै केमेस्ट्री पढाउने काम गर भनी जसाहेबबाट मर्जि भयो । वि.स.२००६ मार्ग महिनादेखि वि.स. २०४४ सम्म अविच्छिन्न रूपमा त्रिचन्द्र कलेजमा केमेस्ट्री विषय अध्यापन गरे (बज्राचार्य, २०४६: १६) ।

२.११ राजनैतिक जीवन

करुणाकर वैद्य समाज सुधारको चाहना राख्ने व्यक्ति थिए (शोध नायकको छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । समाजको विकासको लागि शिक्षाको विकास हुनुपर्छ भन्ने धारणा वैद्यको थियो । वि.स.२००८ मा वैद्यले लगनखेलमा मच्छिन्द्र मिडिल नामको विद्यालय स्थापना गरे र सोही विद्यालयको प्रधानाध्यापक भई कार्य गरे (बज्राचार्य, २०४६ :२२) । वैद्यले स्कूलको स्थापना गरी शिक्षाको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको हुनाले उनीप्रति सबै जनता खुसी भए । वि.स. २०१२ मा ललितपुर नगरपालिकाको उन्नती गर्न नेपाल सरकारको तर्फबाट वैद्यलाई सोही नगरपालिकाको सदस्य पदमा मनोनित गरियो (बज्राचार्य २०४६: २२) । स्थानीय राजनीतिमा लागेर राष्ट्र र समाजको लागि सेवा गर्ने मौका वैद्यलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । उनले राजनीतिक क्षेत्रमा धेरै समय व्यतित गरेको देखिदैन ।

२.१२ आर्थिक अवस्था

मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका करुणाकर वैद्यको जीवनकालमा धेरै ठूलो आर्थिक सडकट परेको देखिदैन । यिनका पिताले मुखिया जागिर खाएको र हजुरबुवा राज वैद्य भएकोले उनको आर्थिक स्तर सवल नै थियो । यिनका पुर्खाले पृथ्वी नारायण शाहबाट जग्गा वकस पाएका थिए (शोध नायकका कान्छा छोराबाट प्राप्त जानकारी) । जग्गा वकस पाएकाले पनि यिनको जग्गा जमिन प्रशस्त थियो । राजासँग पहिलेदेखि नै सम्पर्क भएकोले पढनदेखि लिएर जागिर खाने क्रममा पनि यिनलाई ठूलो समस्या देखिएन । अध्ययनको

क्रममा पनि यिनले छात्रवृत्ति पाएका थिए । अध्ययन पश्चात तुरुन्त जागिर मिलेकाले उनको जीवनमा आर्थिक संकट परेको देखिदैन ।

२.१३ साहित्यिक लेखनका निम्ति प्रभाव र प्रेरणा

२.१३.१ माता पिता तथा अन्य व्यक्तिको प्रभाव

पाटनको कृष्ण मन्दिर नजिकै ऐतिहासिक नगरीको वातावरणमा हुर्केका करुणाकर वैद्यको साहित्य लेखन त्यहाँको विभिन्न सामाजिक, साँस्कृतिक, पारिवारिक आदि तत्त्वहरूले विशेष प्रभाव पारेको थियो (शोध नायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) ।

उनका पिता पनि एक शिक्षित व्यक्ति भएकाले उनले पिताबाट शिक्षाको महत्व बुझ्ने मौका पाएका थिए । फुर्सदको समयमा घरमा वा आमाले भनेका नेवारी लोककथा करुणाकर वैद्य ध्यान दिएर सुन्दथे । यसको प्रभाव पनि वैद्यमा परेको थियो । कान्छो हजुरबुवा जगतमान वैद्य बौद्ध धर्मका भिक्षु भएकाले उनलाई बौद्ध धर्ममा भएका जातक कथाहरू पनि सुन्ने गर्थे (शोधनायकका जेठो छोराबाट प्राप्त जानकारी) । विद्यालयमा गुरुहरूले भनेको कथाहरू पनि घरमा बेलुका आमा बुवालाई सुनाउने गर्दथे । सानै उमेरदेखि लोककथा सुन्न र सुनाउन साह्रै चाख लिने व्यक्ति थिए करुणाकर वैद्य । वैद्यलाई माता पिता र गुरुहरूले साहित्य लेखनतर्फ प्रोत्साहन गरेकाले साहित्य लेखनमा लागेका हुन् भन्ने जानकारी उहाँको कान्छो छोरा शुभाकर वैद्यबाट प्राप्त भयो । उनलाई यसका अतिरिक्त लोक साहित्यामा लाग्न प्रोत्साहन गर्ने व्यक्ति उनकै श्रीमती पनि हुन् ।

२.१३.२ बौद्धिक अर्थात जागिरे जीवनबाट प्रभाव

करुणाकर वैद्य सेरामिक्स उद्योगको मेनेजर भएपछि उद्योगको लागि आवश्यक सामग्री खोज्न देशको विभिन्न क्षेत्रमा पुगे । यही क्रममा देशका विभिन्न क्षेत्रका लोककथाहरू सुन्ने अवसर प्राप्त भयो । यसैबाट वैद्यलाई लोककथा सङ्कलन गर्ने प्रेरणा मिलेको थियो (शोधनायकका जेठो छोराबाट प्राप्त जानकारी) । केही समय उनी उद्योगमा रहन्छन् र प्राध्यापन सेवामा लाग्छन् । विशेष गरी शिक्षण पेशालाई बौद्धिक क्षेत्रको रूपमा लिइन्छ । बौद्धिक सामर्थ्य भएका व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट छलफलले ज्ञानको आकार फराकिलो बन्दै गएको थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) ।

प्रारम्भिक चरणमा साहित्य सिर्जना गर्ने प्रेरणा व्यक्ति र समाज भए पनि पछिल्लो कालमा मूलतः अध्ययन, अवलोकन, अनुभव नै उनका साहित्य सिर्जनाका प्रेरणाका स्रोत हुन् । यसैले व्यक्ति, समाज अध्ययन, अवलोकन र अनुभव नै वैद्यका साहित्य सिर्जनाका प्रभाव र प्रेरणा हुन भन्ने बुझिन्छ । यिनै विभिन्न प्रभाव र प्रेरणाबाट आकर्षित भई नेपाली साहित्यलाई ४ नेपाली लोक कथा सङ्ग्रहहरू प्रदान गरेका छन् ।

२.१४ भ्रमण

मानव जीवनमा शिक्षाको जति महत्व छ उति नै महत्व भ्रमणको पनि छ , भ्रमण एउटा प्रयोगात्मक कक्षा भने पनि हुन्छ । भ्रमणबाट विर्सनै नसकिने शिक्षा लिन सकिन्छ । वैद्यले स्वदेश र विदेशको भ्रमण गरी राष्ट्रको गौरव र विकासको निम्ति काम गरे । उनले विदेश भ्रमण भारतमा पढ्न वसेको बेलामा दिल्ली, आग्राहा, कानपुर, लखनौ आदि क्षेत्रहरूको भ्रमण गरे (बज्राचार्य २०४६:२४) ।

करुणाकर वैद्यको अर्को महत्वपूर्ण भ्रमण हो स्वदेश भ्रमण, उनले नेपालको मेचीदेखि महाकालीसम्मको मूल मूल ठाउँमा अनुसन्धानात्मक भ्रमण गरेका थिए । यो भ्रमण २ वटा लक्ष्य लिई गरिएको हो ।

एउटा नेपालको लोककथा सङ्कलन गर्न र अर्को नेपालको परम्परागत संस्कृतिलाई संरक्षण गर्नको लागि हो । यो कामको लागि वैद्यले मेची, पोखरा, तानसेन, बुटवल, भैरहवा, लुम्बिनी, पाहाड, गाउँ, आदिको भ्रमण गरी नेपालको जनजीवनलाई पनि प्रत्यक्ष अध्ययन गरी लोककथा र प्रविधिको क्षेत्रलाई अगाडि बढाए ।

२.१५ रुचि

करुणाकर वैद्यको खास रुचि अध्ययन र लेखनसँग सम्बन्धित छ । उनको फुर्सदको समय साहित्यिक तथा समसामयिक लेखहरूको अध्ययनमा बित्ने गर्दथ्यो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । वैद्य हँसिलो मुख आकर्षक शारीरिक व्यक्तित्व सरल तथा नम्र बोली भएका मिजासिला थिए । खानपिनतर्फ उनी सामान्य खाना नै बढी मनपराउँथे । उनलाई सबैभन्दा मनपर्ने खाना दाल, भात, आलुको तरकारी, दुध हो । नेपाली प्रकारको खानपिन नै उनको रुचि थियो । उनले विज्ञान विषय अध्ययन गरेकाले विज्ञानका नयाँ-नयाँ

आविष्कार सम्बन्धी जानकारी लिन उनी बढी रुचाउँथे । अध्ययन अध्यापनमा बढी रुचि राख्ने वैद्य नेपाली जनताको मर्म समातेर साहित्य लेख्दथे । उनी खेलकुदमा टेबुल टेनिस खेल मनपराउँथे । गीततर्फ नेवारी लोकगीत र नेपाली लोकगीत नै उनको रुचिको विषय थियो ।

२.१६ स्वभाव

करुणाकर वैद्यको स्वभाव वाल्यकालमा पनि चकचके नभई शिष्ट, भद्र, लगनशील थियो । उनी सबै व्यक्तिसँग आफ्ना मनका कुरा खोल्न नचाहने स्वभावका मान्छे थिए । उनको निश्चित समय वा तोकिएको समयअनुसार काम गर्ने बानी थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । उनी प्रष्टवक्ता, सहयोगी र दुःख पाएका व्यक्तिलाई समेत मद्दत गर्ने गर्दथे । उनको फुर्सद भए सम्म विहान हिडडुल गर्ने र पत्रपत्रिका पढ्ने बानी थियो । जटिल परिस्थितिमा पनि धैर्य गरी सकेसम्म आफ्नै ढंगले वा सोच विचारले समस्यालाई समाधान गर्ने बानी थियो । (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । छिटै आफ्ना विचार दिने नभई सोचविचार गरेर मात्र आफ्नो धारणा प्रस्तुत गर्ने बानी थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । आफ्नो विचारहरूलाई तार्किक ढंगले प्रस्तुत गर्ने उनको स्वभाव थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । समग्रमा उनको स्वभाव सरल सहज र साधारण थियो ।

२.१७ साहित्यिक धारणा र जीवन दर्शन

साहित्य जीवन हो । जीवन नभएको साहित्य हुदैन । साहित्यकार एउटा स्रष्टा हो । उ आफ्ना सिर्जनाद्वारा एउटा नयाँ समाजको आशा गर्दछ । यसको निमित्त उसले आफ्नो स्पष्ट जीवन दर्शन बनाएको हुन्छ । साहित्यकारले यस्तै जीवन दर्शन बनाएको हुन्छ । करुणाकर वैद्यको कृति सङ्घर्षशील जीवन बाँच्न चाहने मान्छेको कृति हो र निरन्तर केही न केहीमा लागि रहने मान्छेको कृति हो, चुप लागेर बस्नेको होइन । समाजमा साहित्यकारहरूको नैतिकताको निर्धारण उसको लेखकीय दायित्व र सामाजिक दायित्वबाट गर्न सकिन्छ । लेखकीय दायित्व अन्तर्गत उसले सिर्जनात्मक र कलात्मक शैलीमा स्वस्थ र जीवन्त रूपमा आफ्ना भावहरू अभिव्यक्ति गर्नुपर्छ भन्ने सामाजिक दायित्व अन्तर्गत प्रत्येक

लेखकले आफू बाँचेको समाज र परिवेशप्रति इमान्दार भएर बहुजनहितमा आफ्नो अभिव्यक्ति पोख्नुपर्दछ भनेर भन्दथे ।

करुणाकर वैद्य समाजमा भएका नराम्रा प्रथा र कुरीतिहरूलाई हटाउनुपर्ने विचार व्यक्त गर्दथे (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । उनी हाम्रा भावना र विचारहरू शब्दका माध्यमले जीवनको शाश्वतताहरूलाई बेग्लोपन दिदै समाजपयोगी सन्देशमूलक भएमा सदैव चिरस्थायी हुन्छ भन्ने धारणा राख्दथे । वैद्य सिर्जनालाई समाजपयोगी सङ्केतको रूपमा लिएर जीवन र समाजलाई युगसापेक्ष रूपमा बढेको हेर्न चाहन्थे । लेखकले कोरा कल्पनामा साहित्य सिर्जना नगरी मेहेनतका साथ अनुसन्धान गरेर कुनै पनि कृतिको रचना गर्नुपर्दछ । साहित्यकारहरूले युगसापेक्ष रहेर मानवीय समस्याहरूको उद्घाटन गर्न सक्नु पर्दछ, जसले समाजको मार्ग निर्देश गर्न सकोस् भन्ने उनको धारणा थियो (जेठा छोराबाट प्राप्त जानकारी) ।

करुणाकर वैद्य साहित्यलाई सामाजिक परिवर्तनको संवाहक तत्वका रूपमा र पाठकको मष्तिष्कलाई रूपान्तरण गर्ने एउटा पक्षका रूपमा हेर्दथे । साहित्य समाजपयोगी र जनपक्षीय हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दथे ।

२.१८ लोककथा सङ्कलनमा वैद्यको अनुभव

करुणाकर वैद्य सेरामिक्स विशेषज्ञ भइ विरगञ्जमा बसेको समयमा त्यहाँ बेखारत्न शाक्य र पुण्यरत्न शाक्य दुई जना बुढाहरूले उनलाई लोककथा सुनाएका थिए (बज्राचार्य, २०४६: ८४) । उनीहरूले कथा सुनाउने भाषा शैली र अभिनय अतिनै राम्रो थियो । वैद्यलाई बोधिराज बज्राचार्यले पनि आमाले सुनाएको कथाहरू सुनाएका थिए । उनीहरूले सुनाएका कथाहरूलाई पछि मैले सम्झी सम्झी लेख्न थालें (बज्राचार्य, २०४६:८४) । म फेरी बुढाहरूलाई भेट्न गएँ बुढाहरू त मरिसकेछन् । मलाई धेरै कथा सुनाई सहयोग गर्नेहरू चिनिया देवी बज्राचार्य, आशाकाजी बज्राचार्य, शारदा श्रेष्ठ, अष्टराज महर्जन, बेखारत्न शाक्य, खड्गराज बज्राचार्य, धर्मरत्न शाक्य, बुद्धिमाया श्रेष्ठ, अनुराग जोशी, हरिहर यादव, राधाकृष्ण सिंह, चेताराज, हरिशचन्द्र दत्त, धनबहादुर आदि हुन् भनी वैद्यले भनेको भनाइ मदन सेन बज्राचार्यले लोक साहित्यविद करुणाकर वैद्यको जीवनी भन्ने पुस्तकमा लेखेका छन् ।

वैद्यले कथा सङ्कलन गरेको समयको अनुभव र स्मरणलाई उनकै मुखबाट यस्तो भनेका थिए, यो पुरानो कथा खोज्ने एउटा अतिनै कठिन काम हो । यसलाई मुख्य रूपमा खोजीबस्दा कठिन परिश्रम, धैर्य र लगनशिलता आवश्यक पर्छ । आजसम्म मैले बीस तीस वर्षदेखि कति लोककथा सङ्कलन गर्ने काम गरिहिँडे । त्यो पनि एकलैले सङ्कलन गरेको होइन । कति कथा त कलेजमा आफूले पढाइ राखेका विद्यार्थीबाट धेरै सङ्कलन गरे । विद्यार्थीहरू बाहिर बाहिरबाट आएका थिए । उनीहरूले लेखेको कथा सुनेको कथा सङ्कलन गरें । सबैले पुरानो कथा सुनाउन सक्छ भन्ने छैन । कथा सुनाउने एउटा सीप वा कला हो भन्नु पर्छ । यो गुण सबैसँग हुदैन । कस्तोसँग हुन्छ भन्ने कुरा आफूले नै जान्नु पर्छ । बुढा बुढी हजुरबा हजुरआमा पनि भेटिन्छन् र कसले कथा अति नै राम्रो भन्न सक्छ भनी सोध्ने गर्थे । एउटा कथा थाहापाउन दौडी दौडी खोजी खोजी हिडनु पर्छ । पुरानो कथा सङ्कलन गर्ने काम मैले धेरै काठमाडौं उपत्यकाबाट नै प्राप्त गरें । अहिले हेर्ने हो भने धेरै कथा हराइसकेका छन् । उपत्यका बाहिर तनसेन, पोखरा, वुटवल, भैरहवासम्म गइ कथा सङ्कलन गरें । पूर्वमा मेची सम्म पुगेँ तर राम्रा राम्रा कथा पाउन सकिन । एक पटक भैरहवा गएको समयमा एअरपोर्ट नजिकैको पसलेसँग दुई चार ओटा अनौठो कथा सुने । धेरै मेहेनत र कठिनाइसँग मैले कथाहरू सङ्कलन गरें (बज्राचार्य, २०४६ :८७) ।

तीस वर्षसम्म आफ्नो जीवन लोककथा सङ्कलन गर्ने काममा समर्पित भएका करुणाकर वैद्यको अनुभव र स्मरण पढ्न पाउदा रमाइलो लाग्छ । त्यती नै उपयोगी पनि छन् ।

२.१९ जीवनका सुखमय दिन

मानिसको जीवनमा कहिले सुख हुन्छ त कहिले दुःख हुन्छ । मानिसले सुख दुःख दुवै भोग्नु पर्छ । करुणाकर वैद्यले पनि जीवनमा धेरै सुख दुःख भोगेका छन् । उनले जीवनका सुखमय दिनहरूलाई यसरी वर्णन गरेका छन् । “म विरगञ्जमा सेरामिक्स कारखानाको मेनेजर भएको बेला भरखर विवाह भएको थियो । बच्चा बच्ची भएका थिएनन् । विरगञ्ज सेरामिक्स कारखानाको मेनेजर साहेब भइ अघि पछि चाकरीवाजहरू राखी घुम्न गइन्थ्यो , कसैको निमन्त्रणामा जाने बेलामा हात्तीमा बसी गइन्थ्यो । यताउता वनभोज गइ अति नै रमाइलो गरिन्थ्यो । वनभोजमा बुढापाकाहरूलाई पनि सँगै लान्थ्यौं र कथा भन्न लगाइ सुन्थ्यौं यी क्षणहरू नै जीवनको सुखमय क्षण हुन् (बज्राचार्य, २०४६:३६) ।

२.२० अन्तिम इच्छा

करुणाकर वैद्यले जीवनमा धेरै उकाली ओराली पार गरे । जीवनको अन्तिम क्षण बृद्धावस्थामा आफ्ना इच्छा व्यक्त गरेका छन् । आफूले गर्दै आएको काम दिक्क मान्दैनथे । उनका इच्छा यसरी व्यक्त गरेका छन् , “(सबै संसार अनित्यः दुःखञ्च भनी भगवान बुद्धसँग प्रार्थना गर्दथे (बज्राचार्य, २०४६: १२) । उनको भनाइलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ । सुख र आराम भन्ने मेरो भाग्यमा नभएको हुनुपर्छ । तैपनि दुःख मानिन किन भने म धैर्य सन्तुष्ट मै बाच्ने मानिस हुँ । आफ्नो देश, मातृभाषा र समाजसेवा गर्ने काममा सबै लागून् । देशको विकास भएको हेर्ने मेरो अन्तिम इच्छा हो (बज्राचार्य, २०४६:१२) । यी विचार वैद्यले ७५ वर्षको उमेरमा व्यक्त गरेका विचार हुन ।

२.२१ मृत्यु

करुणाकर वैद्यको मृत्यु वि.स. २०४६ भाद्र ललितपुर जिल्लाको लगनखेलमा भएको थियो (शोधनायककी छोरीबाट प्राप्त जानकारी) ।

२.२२ निष्कर्ष

करुणाकर वैद्य मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएका थिए । उनको घरको आर्थिक अवस्था राम्रो थियो । राणापरिवारसँग उनको परिवारको चिनाजानी भएको हुनाले अध्ययन गर्ने क्रममा कुनै किसिमको समस्या भोग्नु परेन । शिक्षाको विकास नभएको अवस्थामा पनि वैद्यले उच्च शिक्षा सम्मको अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए । विज्ञान विषयमा स्नातक गरेका वैद्यले पढाइको काम सक्ने वित्तिकै जागिरको लागि पनि कुनै समस्या परेको देखिदैन । सेरामिक्स कारखानाको मेनेजरदेखि लिएर, विद्यालयको शिक्षक, र त्रिचन्द्र कलेजको प्राध्यापन सेवामा वैद्यले काम गरेको देखिन्छ । वैद्यले आफ्नो जीवनको महत्वपूर्ण भाग प्राध्यापन सेवामा नै विताएको देखिन्छ । वैद्यले आफ्ना सन्तानहरूलाई पनि राम्रो शिक्षा दिई दिएका थिए । शिक्षाको विकासबाट नै राष्ट्रको विकास सम्भव छ भन्ने विचार भएका वैद्यमा राष्ट्रवादी भावना देख्न सकिन्छ ।

करुणाकर वैद्यले जागिरे जीवनको साथ साथै आफ्ना साहित्य सिर्जनालाई पनि अघि बढाउने काम गरेका थिए । नेपालमा रहेका पुराना लोककथाहरू समाजबाट लोप हुन

लागेकोले उनी साह्रै चिन्तित हुन्थे । जागिरकै क्रममा उनले देश भित्रका विभिन्न लोककथाहरूलाई विद्यार्थी, शिक्षक, बुढाबुढी चिनेजानेका मानिसहरूसँग सम्पर्क गरेर र विभिन्न क्षेत्रको भ्रमणको क्रममा खोज अनुसन्धानबाट नेपाली लोककथाको सङ्कलन गरी चारवटा कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्व

३.१ विषय परिचय

व्यक्तिले जीवनमा गरेका विभिन्न कार्यले उसको व्यक्तित्वको निर्माण हुन्छ । उसको शारीरिक गठनदेखि लिएर उसभित्र निहित प्रतिभाहरूलाई व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको उसको जीवनका आरोह-अबरोह, घात, प्रतिघात, क्रिया, प्रतिक्रिया र जीवनकाल भोगाइमा नै उसको समष्टि व्यक्तित्व निर्भर रहन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको निर्माणमा उसको पारिवारिक वातावरण र संस्कारका साथै सहपाठी साथीहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसमा उसको पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक एवम् राजनैतिक पृष्ठभूमिले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त शिक्षा, दिक्षा, रुचि, पेसा र जीवनजगतप्रतिको दृष्टिकोण पनि व्यक्तित्व निर्माणमा सहायक हुन्छ । व्यक्तित्वको अर्थ मानसिक प्रक्रियामा एकरूपता वा अनुरूपताको निर्माण हो । एकरूपताको अर्थ मानिस सधैं एक किसिमको काम मात्र गरिस भन्ने होइन । व्यक्तित्वको अर्थ यसभन्दा व्यापक छ । वास्तवमा व्यक्तित्वको अभिप्राय आफ्नो आन्तरिक स्वरूपलाई दृढ गराउनु हो । प्रत्येक परिवर्तित स्थितिमा मानिसले आफ्नो प्रतिभाको स्पष्ट र गहनभाव छोड्न सक्नुपर्दछ । व्यक्तित्वको कार्य परिवर्तनशीलता होइन प्रतिकूल स्थितिको अनुकूल चलन सक्ने त्यो शक्तिसत्ता हो । जसले मानिसलाई प्रत्येक क्षणमा निहित परिस्थिति अनुसार चलन सक्ने शक्तिले प्रत्येक क्षणमा नवीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ । त्यसैले व्यक्तिभित्र निहित प्रतिभा नै व्यक्तित्व हो । यस परिच्छेदमा करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

कुनै पनि मानिसको जीवनभोगाइमा आउने विविध घटना, जीवनका चाप, प्रतिचाप, आरोह-अबरोह, घात, प्रतिघात तथा क्रिया प्रतिक्रियाले व्यक्तित्वमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसका अतिरिक्त व्यक्तित्व निर्माणमा ऊ बाँचेको परिवेश, पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, सांस्कृतिक, रुचि, पेसा र शिक्षादीक्षा आदिले पनि उल्लेखनीय सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यिनै परिवेशबाट निर्माण भएको व्यक्तित्वको व्यक्तित्वलाई निजी र

सार्वजनिक गरी दुई पक्षमा विभक्त गरेर हेर्न सकिन्छ । व्यक्तिका निजी व्यवहारसँग सम्बद्ध कुरालाई निजी व्यक्तित्व भनिन्छ । निजी व्यक्तित्वलाई पनि अझ बाह्य र आन्तरिक गरी दुई भागमा बाँडेर व्यक्तिको शारीरिक वनावट, आकार प्रकार र त्यस भित्र निहित शीलस्वभाव र आचारलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक वा सामाजिक व्यक्तित्वले समाजअनुरूप चलेर समाजका लागि विभिन्न कार्य गर्नुलाई बुझाउँछ । साहित्यकारका सम्बन्ध सन्दर्भमा साहित्यका कथा उपन्यास, कविता, समालोचना आदि विधामा जुन भूमिका वा योगदान हुन्छ त्यो साहित्यिक व्यक्तित्व हो । साहित्यसित सम्बद्ध नरहेर समाजमा जुन सामाजिक कार्य गरिन्छ त्यसलाई साहित्येतर व्यक्तित्व भित्र राखेर हेर्न सकिन्छ । करुणाकर वैद्य नेपाली लोक साहित्यका साथै नेपाली समाजका एक अग्रगम्य सिर्जनशील व्यक्तित्व हुन । वैद्यका विभिन्न व्यक्तित्वलाई निजी र सामाजिक गरी दुई भागमा बाँडेर तिनलाई विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरी छुट्टाछुट्टै अध्ययन गरिन्छ ।

३.३ निजी व्यक्तित्व

प्रत्येक व्यक्तिको निजी व्यवहारसँग सम्बन्धित नै निजी व्यक्तित्व हो । सामाजिक व्यक्तित्व बुझ्नका लागि पनि निजी व्यक्तित्वको पहिचान हुनु आवश्यक छ किनभने व्यक्तिको नितान्त आफ्नो निजी व्यक्तित्वको छवि सामाजिक व्यक्तित्वको कणकणमा बगिरहेको हुन्छ र त्यो निजी व्यक्तित्वमा अन्तर्निहित हुन्छ । आन्तरिक तथा बाह्य पक्षको यथार्थ रूपमा सही ज्ञानका लागि व्यक्तिको बाह्य आकार प्रकार र उसको शीलस्वभाव, आचरण प्रवृत्तिको आधारमा अवलोकन गर्न उपयुक्त हुने भएकोले यहाँ पनि तदनुसार हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.३.१ बाह्य व्यक्तित्व

करुणाकर वैद्यको शारीरिक व्यक्तित्व सवल थियो । उनी शारीरिक रूपमा मझौला आकृतिका थिए । उज्यालो र चौडा अनुहार सेतो वर्ण मिलेको निधार, मिलेका आँखा, कालो कपाल, पोटिलो गाला भएका वैद्य शारीरिक रूपमा वाचुञ्जेल हृष्टपुष्ट र निरोगी थिए । सर्लक्क परेको शरीर भएका वैद्यको अनुहार शान्त र सौम्य थियो । जुनसुकै पोसाक लगाउँदा

पनि उनलाई उतिकै सुहाउँदो र आकर्षक देखाउँथ्यो भने हँसिलो र ठूलो मोहडामा लगाएको चशमाले उनको शारीरिक व्यक्तित्वलाई अझ आकर्षक तथा प्रभावशाली तुल्याएको थियो ।

३.३.२ आन्तरिक व्यक्तित्व

करुणाकर वैद्य सबैसँग समान व्यवहार गर्दथे । उनी उच्च, नीच, तथा धनी, गरिब जस्ता भेदभाव राख्न चाहदैनथे । उनी पक्षपात रहित भएर प्रष्ट कुरा गर्न मन पराउँथे । यसैले उनी खरो स्वाभावका व्यक्ति थिए । कुनै पनि विषयबारे बोल्दा शिष्ट र मिठासपूर्ण तरिकाले बोल्नु उनको विशेषता थियो । जस्तोसुकै जटिल परिस्थिति आइपर्दा पनि धैर्य र विचारपूर्वक निर्णयमा पुग्ने परिपक्व एवम् स्थिर र स्वभिमानी प्रवृत्ति जस्ता मानवीय असल गुणहरू उनमा थियो । उनी जीवनको जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि धैर्य, संयम र सन्तुलन नगुमाई जीवनमा सधैं क्रियाशील रहिरहने साहसी र उच्च मनोबल भएका व्यक्तित्व थिए । उनी स्पष्ट रूपमा प्रायः औपचारिक कुरा गर्न मन पराउँथे । कुनै पनि विषयमा वहस गर्दा तार्किक हिसाबले प्रस्तुत गर्दथे भने विनातर्क जिद्धी गर्ने स्वभावको व्यक्तिलाई मन पराउँदैनथे । उनी केही अध्ययनशील, कल्पनाशील र भ्रमणशील पनि थिए । उनी समाजमा भएका विसंगति तथा भ्रष्टाचारको कडा प्रतिवाद गर्दथे । यस्तो शीलस्वभाव, सरल र सहज व्यवहार भएका वैद्यको बोलीमा नम्रता थियो । उनी कहिलेकाहीं रिसाउने भए पनि शान्त स्वभावका व्यक्ति थिए । सबै मानिससँग मित्रवत् व्यवहार गर्ने र साना कुरामा पनि नभिञ्जिने उनको व्यक्तित्व थियो ।

३.३.३ अभिभावक व्यक्तित्व

करुणाकर वैद्यलाई वैयक्तिक व्यक्तित्वका रूपमा उनको अभिभावक व्यक्तित्वलाई हेर्न सकिन्छ । करुणाकर वैद्य लगनशील, कर्तव्यनिष्ठ एवं स्पष्टवादी व्यक्तिमा पर्दछन् । उनले आफ्ना सबै सन्तानलाई राम्रो शिक्षादीक्षा दिए जुन एक बाबुले छोराछोरीलाई घर व्यवहारमा असल सन्तान बनाउनका लागि दिनुपर्छ । यिनले तीन वटै छोराहरूलाई उच्च शिक्षासम्मको अध्ययन गराए । छोरा र छोरीमा कुनै किसिमको भेदभाव नगरीकन छोरीलाई पनि समय त्यसै खेर फाल्न दिएनन् । छोरीलाई एम.ए.सम्मको अध्ययन पुरा गर्न लगाएका थिए । गफगाफ र बढी घुमफिर गर्ने बानी गर्न नहुने कुरामा छोराछोरीहरूलाई सचेत गराउँथे । आफ्नो कर्तव्यप्रति सधैं सजग रहनुपर्ने शिक्षा दिन्थे ।

३.४ सार्वजनिक व्यक्तित्व

समाजअनुरूप चलेर समाजले थाहा पाएर वा नपाएर पनि एक नौलोपन दिने असाधारण व्यक्तित्व सार्वजनिक वा सामाजिक व्यक्तित्व हो । मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले उसको व्यवहार पनि समाजअनुरूप नै हुन्छ ।

सबै मानिसका अघि देखाएका र सबैका सामु गरिएका व्यवहारहरूको समष्टि नै सामाजिक व्यक्तित्व हो । यसले समाजलाई कुनै न कुनै प्रेरणा दिएको हुन्छ । विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्न सफल भएका वैद्यलाई निम्न रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

३.४.१ सेरामिक्स अन्वेषकका रूपमा करुणाकर वैद्य

करुणाकर वैद्य भारतको बनारस विश्वविद्यालयबाट केमेस्ट्री विषयमा बि.एस.सी. र सेरामिक्समा डिप्लोमा गरी सेरामिक्स सम्बन्धी अनुसन्धानमा लागे । देशमा मृत्तिका उद्योगको आवश्यकता महशुस गरी उद्योगका लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ सेतो माटोको खोजी गरी माटो परीक्षण गर्न बनारस गए (बज्राचार्य, २०४६: ३९) । बनारस विश्वविद्यालयमा रिसर्च विद्यार्थीको सहयोग लिएर प्रयोगशालामा माटोको परीक्षण गरे । अनुसन्धानबाट उक्त माटो भाँडाकुँडा बनाउनको लागि उपयुक्त प्रमाणित भयो । तत्पश्चात तत्कालीन नेपाल सरकार उद्योग परिषद्ले नेपालमा मृत्तिका उद्योग स्थापना गर्ने लक्ष्य अनुरूप करुणाकर वैद्यलाई २ जना रेखदेख गर्ने कामदार दिई सेतो माटोको अनुसन्धान गर्न नेपालको विभिन्न क्षेत्रमा पठायो (बज्राचार्य, २०४६:४०) । वैद्यले नेपाल खाल्डोको उत्तर तिर रहेको पाँचमाने, जितपुरफेदीदेखि टोखा, शिवपुरी, सुन्दरीजल, बज्रयोगीनी, नगरकोट डाँडासम्म र दक्षिणतिर गोदावरी, फर्पिङसम्म डुली सेतो माटो खोजेर ल्याए (बज्राचार्य, २०४६:४०) । उनले सङ्कलन गरी ल्याएको माटोलाई २ वर्षसम्म त्रिचन्द्र कलेजको प्रयोगशालामा रासायनिक विश्लेषण गर्ने काम अगाडी बढाए । यो काम वि.स. १९९५ पौष १० गते देखि अगाडी बढाइ वि.स. १९९६ को सुरुतिर सम्पन्न भयो (बज्राचार्य, २०४६:४०) । ठाउँठाउँबाट ल्याइएको माटो सेरामिक्स हो भनी सिद्ध भयो । त्यसबेलामा स्वयम्भू जाने बाटोमा विजेश्वरी टायल भट्टा कम्पाउन्डमा अर्को एउटा सानो भट्टा बनाई पाँचमानेको सेतो माटोको नमूना तयार गरे र नमूनालाई उद्योग विभागमा पेश गरे । यस परीक्षणबाट वैद्य

नेपालको पहिलो सेरामिक्स विशेषज्ञ भए । उनले अनुसन्धानको रिपोर्ट लेखी उद्योग परिषदलाई प्रस्तुत गरी त्यस्तो सेतो माटो (केवलिन) जितपुर फेदीमा छ भनी उल्लेख गरे ।

उद्योग परिषदले यो रिपोर्टलाई आधार बनाई फेरि एउटा भारतको इन्जिनियर एच.के.सेनलाई बोलाई उनी र खानी विभागको मानिसलाई परीक्षण गर्न पठाइयो । उक्त परीक्षण चालीस दिनसम्म भयो । एच.के. सेनको तर्फबाट चालीस वर्षसम्म काम गर्नको लागि चाहिँदो सेतो माटो छ भनी उद्योग विभागमा रिपोर्ट पेश भयो । सो रिपोर्टको आधारमा नेपाल सेरामिक्स उद्योग विरगञ्जमा स्थापना गरी त्यसको एक्सपर्ट र मेनेजर पदमा करुणाकर वैद्यलाई नियुक्त गरियो (बज्राचार्य, २०४६:४०) ।

३.४.२ रसायनविद्का रूपमा करुणाकर वैद्य

करुणाकर वैद्य वि.स. १९९५ देखि रसायन विज्ञान अन्तर्गतको सेरामिक्सको संस्थागत अध्ययन र त्यसको प्रयोगात्मक परीक्षण गरी नेपालमा पनि सेरामिक्स उद्योगको काम सुरु गर्ने पहिलो व्यक्ति हुन् (बज्राचार्य, २०४६:४६) । वि.स. २००६ देखि २०४४ सम्म अटुट रूपले त्रिचन्द्र क्याम्पसमा केमेस्ट्री विषयको अध्यापन गरे (बज्राचार्य, २०४६:४६) । वि.स. २०३९ मा वैद्यको सेवाको कदर गरी नेपाल केमिकल सोसाइटीले रसायनविद्को रूपमा मानार्थ सदस्यता प्रदान गरेको थियो (बज्राचार्य २०४६:४७) । वैद्यलाई नेपालका रसायनविद्का रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.४.३ लोककथाको संरक्षकका रूपमा करुणाकर वैद्य

करुणाकर वैद्यले नेपालको धेरै अञ्चलहरूबाट लोककथा सङ्कलन गरी त्यसलाई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नेकाम गरेका छन् । लोप हुन लागि सकेको लोककथालाई लोप हुनबाट बचाएका छन् । वैद्य नेपालको लोक कथाको पहिलो संरक्षक हुन । वैद्यले तीस वर्षको समय लगाएर विभिन्न क्षेत्रबाट २०० जति कथाहरू सङ्कलन गरेका छन् । उहाँले आफ्नो शिक्षण पेशा, लेखने काम र घरको कामको साथै कथा सङ्कलनको कामलाई पनि अगाडी बढाए । उनले अल्छी नगरी गाउँ-गाउँ, पहाड, गल्ली गल्ली, टोलटोलमा घुमी लोक कथाको सङ्कलन गरे । अनुसन्धान गर्न सके लोककथा प्रशस्तै पाइन्छ । लोककथा केवल पुरानो कथाको अस्तित्व जीवित राख्नु मात्र होइन समाजको इतिहास जनजीवनको लोकसंस्कृति,

भाषा, विज्ञान, दर्शन, संस्कार, रहनसहन, परिस्थिति आदीको सुरक्षा गर्नु पनि हो । लोककथाको मूल्य भने त्यस समयको परिस्थितिलाई मूल्याङ्कन गरी अहिलेको समयसँग तुलना गर्ने मुख्य कार्य हो । वैद्यलाई नेपाली लोककथाको पहिलो संरक्षक व्यक्तित्व मान्न सकिन्छ ।

३.४.४ लोकसाहित्य परिषद्को विचारकका रूपमा करुणाकर वैद्य

नेपालको आधुनिकीकरणले पुराना कथाहरू चाँडै नै लोप हुँदै आइरहेको देखि करुणाकर वैद्य चिन्तित हुन्थे (बज्राचार्य, २०४६ : ६५) । उनले पुराना कथाहरूका सम्बन्धमा यस्तो लेखेका थिए, “विकसित मुलुकहरूले आ-आफ्नो पुराना कथाहरूलाई खोजतलास गरी, सुरक्षित गरि राखेका छन् । त्यति मात्र होइन पुराना कथाहरूको विषय अनुसन्धान गर्न संस्थाहरू पनि बनेका छन् । हाम्रो देशमा पनि अत्यन्तै राम्रा राम्रा पुराना कथाहरू नभएका होइनन् । अपशोच ! यो हो की हाम्रो देशका राम्रा राम्रा पुराना कथाहरू लोपहुँदै आइरहेका छन् । राष्ट्रियता तथा आफ्नो जातीय संस्कृति तथा परम्पराहरूको संरक्षण र अध्ययन गर्न पुराना कथाहरूको अध्ययन गर्नुपर्ने एउटा महत्वपूर्ण स्थान छ (बज्राचार्य, २०४६:६५) ।”

करुणाकर वैद्यले नेपाली लोककथालाई लोप हुनबाट बचाउन लोकसाहित्य परिषद् खोल्नुभएको थियो । उनी नेपालीको लोक साहित्यिक सम्पदा हराउँदै गइरहेकोले साह्रै चिन्तित हुन्थे (करुणाकर वैद्यको छोरीबाट प्राप्त जानकारी) । लोक साहित्यले राष्ट्रियता, जातीयता र संस्कृतिलाई जोगाउने काम गर्छ । नेपालमा लोकसाहित्यको संस्था नभएकोले लोकसाहित्य लोप हुने अवस्थामा पुगेको हो भन्ने विचार वैद्यको थियो । लोककथा सङ्कलन गर्नेकाम एक दुई जनाले मात्र व्यक्तिगत रूपले सङ्कलन गर्ने काम कठिन हुने महसुस गरी संस्थागत रूपले यो काम अगाडी सार्नु पर्‍यो भनी आफ्नो विचार व्यक्त गरे (बज्राचार्य, २०४६:६६) ।

लोकसाहित्य संस्था नभइकन राम्रोसँग लोककथा सङ्कलन गर्ने काम गर्न सकिदैन । लोक कथाको क्षेत्रलाई सुरक्षित राख्नको लागि बुद्धिजीवि वर्गको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । लोकसाहित्यको संरक्षण सम्बर्द्धनको सँगै अनुसन्धानको सम्बन्धमा यसरी भने, “मैले प्रस्तुत गर्न सक्ने यो दुई चार वटा पुस्तकले केही हुन सकेको छैन तर पुराना कथाहरूको बाटोमात्र मैले देखाइदिएको हो । आशा छ, यो विषय पछि आउने पुस्ताहरूले सुसंगठित

रूपले यो क्षेत्रमा अध्ययन र अन्वेषण गरी हाम्रा पुराना कथाहरू पनि राखिन्छ (बज्राचार्य, २०४६: ६६)।”

वैद्यले नेपालमा लोकसाहित्य परिषद्को आवश्यकताको विचार राख्ने पाहिलो व्यक्ति हुन् । वि.स. २०४१ मा लोकसाहित्यविद् सत्यमोहन जोशी र उनको विद्यार्थीहरूले काठमाडौंमा लोक साहित्य परिषद्को स्थापना गरे (बज्राचार्य, २०४६ :६६) । त्यसबेला लोकसाहित्य परिषद्को विचारकको रूपमा करुणाकर वैद्यलाई लिन सकिन्छ ।

३.४.५ मच्छिन्द्र इन्स्टिच्युटको संस्थापकका रूपमा करुणाकर वैद्य

वि.स.२००७ भन्दा अगाडि देशमा शिक्षाको विकास राम्रोसँग भएको थिएन । प्रजातन्त्रको उदय भएपछि देशमा शिक्षाको विकास अगाडि बढ्यो । देशमा शैक्षिक वातावरण आयो । यही वातावरणमा करुणाकर वैद्यले उनका तीनजना साथीहरू डा.भरतराज वैद्य, पण्डित लुमडी प्रसाद उपाध्याय र माहिलाकाजी बमबहादुर के.सी. को सहयोगमा लगनखेलको कोटखानाको टहरामा स्कुल खोल्ने निर्णय गरे (बज्राचार्य, २०४६:२०) । यो कोटखाना २००७ साल अगाडी पल्टन र बन्दुक राख्ने ठाउँ हो (बज्राचार्य २०४६:२०) । कान्ति पछि व्यारेकमा पल्टन राख्न लगेकोले सो ठाउँ खालि भयो । सोही खालि ठाउँमा सबैको अथक प्रयास र परिश्रमको फलस्वरूप वि.स.२००८ मा मच्छिन्द्र मिडिल स्कुलको रूपमा करुणाकर वैद्यले स्कुलको स्थापना गरे (बज्राचार्य, २०४६:२०) । यो स्कुलको पहिलो प्रधानाध्यापक वैद्यलाई नै छनौट गरे । केही वर्ष पछि यो स्कुल हाइस्कुल बनाउने प्रयास भयो र फलस्वरूप हाइस्कुलको स्वीकृती प्राप्त गरेर उन्नती हुदै गयो ।

२.४.६ राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगका सदस्यको रूपमा करुणाकर वैद्य

वि.स.२०१४ मा अमेरिकाको ओरिगन युनिभर्सिटीको शिक्षाविद् डा. हिग बी. उड नेपाल आए । उनले नेपालको शिक्षा विकासको लागि ठूलो प्रयास गरे । उनकै संयोजकत्वमा नेपाल सरकारले एउटा राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग गठन गर्‍यो । यो आयोगले नेपालमा शिक्षा नीति र योजना कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा छलफल गर्‍यो । यो आयोगका सदस्यहरू मध्ये करुणाकर वैद्य पनि एक हुन् (बज्राचार्य, २०४६: २१) । शिक्षा विकासको लागि आयोगले माग सङ्कलन गर्ने काम गर्‍यो । आयोगको गोष्ठी सम्पन्न भयो । आयोगले

रिपोर्ट तयार गरी त्यतिखेरका शिक्षा मन्त्रि डा.डिल्ली रमण रेग्मीलाई रिपोर्ट पेश गरेको थियो ।

३.५ सम्मान तथा पुरस्कारहरू

कुनै संघ, संस्थाहरूले सेवा गरेवापत तथा उत्कृष्ट कार्य गरेवापत कुनै व्यक्तिलाई दिइने विशेष आदर वा भौतिक राशिलाई सम्मान तथा पुरस्कारको नामले चिनिन्छ । यस्तो किसिमको सम्मान तथा पुरस्कारले मानिसलाई थप हौसला प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । आफ्नो देशको उन्नतिको लागि हरेक क्षेत्रबाट प्रत्येक देशभक्त नागरिकले आ-आफ्नो स्थानबाट सक्दो सहयोग गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य हो । करुणाकर वैद्यले लोप हुन लागेको लोककथालाई लोप हुनबाट बचाउने काम गरेका छन् । नेपाली लोककथाको संरक्षण र विभिन्न क्षेत्रमा गरेका कार्यको मूल्याङ्कन गर्दै विभिन्न संघ संस्था र क्षेत्रबाट समय समयमा पुरस्कार तथा सम्मान पत्र प्राप्त गरेका वैद्यका सम्मान तथा पुरस्कारहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

३.५.१ मदन पुरस्कार

करुणाकर वैद्यले वि.स.२०१४ मा विज्ञानको क्षेत्रमा आधारित 'मृत्तिका उद्योगको रूपरेखा' नामक कृतिको रचना गरेवापत मदन पुरस्कार दिइएको थियो (बज्राचार्य, २०४६:२९) । यो पुरस्कार प्राप्त गरेपछि करुणाकर वैद्यलाई रेडियो नेपाल स्टुडियोमा बोलाई पुरस्कारको विषयमा अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । उनको यो पहिलो मदन पुरस्कार थियो । उनले दोस्रो पटक वि.स.२०३७ मा 'नेपालका परम्परागत प्रविधि' नामक किताब लेखे वापत पूनः मदन पुरस्कारबाट विभूषित गरिएको थियो (बज्राचार्य, २०४६: २९) । दोस्रो पटकको पुरस्कार प्राप्त गर्दा वैद्यलाई प्राध्यापक साथीहरू र विद्यार्थीहरूले धन्यवाद दिएका थिए ।

३.५.२ जनपद सेवा पदक

करुणाकर वैद्यलाई अविच्छिन्न रूपमा १७-१८ वर्षसम्म सेवा गरेवापत कदर गरेर वि.स.२०२३ मा 'जनपद सेवा' पदक त्रिचन्द्र कलेजका तत्कालीन प्रिन्सिपलको हातबाट दिइएको थियो (बज्राचार्य, २०४६:१७) । वैद्यले आफ्नो जीवनलाई अध्यापन सेवामा समर्पित गरे । कलेजका साथीहरूसँग अत्यन्तै शीष्ट व्यवहार गरेर त्यहाँको वातावरणलाई राम्रो

बनाउने काम गरे । त्यसकारण उनलाई नेपाल प्राध्यापक संघ त्रिचन्द्र क्याम्पस समितिले वि.स. २०४० पौष १० गते एउटा समारोह गरी कदर पत्र दिइयो । कदर पत्र यस प्रकार छ ।

“शिक्षा-दीपका रूपले प्राध्यापन जस्तो पुनीत कार्यमा आजीवन प्रज्ज्वलित भई ज्ञान विज्ञानको क्षेत्रमा अजस्र प्रेरणा स्रोत हुनु भएका यहाँलाई त्रिचन्द्र कलेजमा उल्लेखनीय योगदान दिनु भए वापत यसै कार्यमा संलग्न हामी सबै शिक्षकका तर्फबाट स्मृतिस्वरूप यो कदर पत्र टक्रयाएका छौं । यो स्मृति यहाँको मानसपटलमा सदा अंकित रहोस र ज्ञान-दीप चिरकाल पर्यन्त प्रज्ज्वलित भइरहोस ” (बज्राचार्य, २०४६:१८) ।

३.५.३ युनेस्को पुरस्कार

करुणाकर वैद्यले नेपाली भाषामा तयार गरेको ‘नेपाली दन्त्य कथा’ सङ्ग्रह पाठ्य पुस्तक सामाग्री हो । यो पुस्तक नेपालको बच्चाहरू र युवकहरू सबैको उपयोगी भएको देखि युनेस्कोले अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको पुरस्कार दिन खोजेको हो । वैद्यलाई श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय युनेस्कोको निमित्त नेपाल राष्ट्रिय आयोगद्वारा वि.स.२०२४।६।१९ गते सदस्य राष्ट्रका बालबालिका तथा युवाहरूको लागि चाहिने पाठ्य सामाग्रीहरूको विकासलाई ध्यानमा राखी नेपाली भाषामा तयार भएका सर्वोत्तम २ पुस्तकलाई युनेस्को पुरस्कार प्रदान गरिने भएकोमा तपाईंले तयार गरेको नेपाली दन्त्य कथा सङ्ग्रह सर्वोत्तम २ पुस्तकहरू मध्ये एक ठहरिएको भनी उनलाई पुरस्कृत गरियो (बज्राचार्य, २०४६:८८) । यो पुरस्कार वि.स.२०२४ पौष १३ गते सिंहदरवार सचिवालय युनेस्कोको लागि नेपाल राष्ट्रिय आयोगले एउटा समारोह गरी यो आयोगको सचिव प्रद्युम्नलाल राज भण्डारीले रु.२५०० पुरस्कार स्वरूप वैद्यलाई प्रदान गरे । उनले यो पुरस्कार पाएको अवश्य नै कामको कदर भएको मान्नु पर्छ ।

३.५.४ गोरखा दक्षिणवाहुद्वारा विभूषित

करुणाकर वैद्यलाई अविच्छिन्न रूपमा लामोसमयसम्म सेवा गरे वापत वि.स.२०३७।०९।१४।०१ मा गोरखा दक्षिणवाहुद्वारा विभूषित गरियो । सम्मानको व्यहोरा यस प्रकार छ ।

श्री

आगे उप-प्रशिक्षक श्री करुणाकर वैद्य त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस के यथोचित उपान्त सुम्पिएको कार्य प्रशंसनीय ढंगले गरे वापत प्रवल गोरखादक्षिणवाहुको मानपदवी लाउनाको अधिकार र सो सम्बन्धी मानमर्यादा औ हक समेत बक्सन योग्य ठहर्नाई सो प्रदान गरिबक्सेका छौं । श्री ईश्वरका अनुग्रहले चिरकाल पर्यन्त सुख आनन्द पूर्वक मातृभूमि र निमकको सोभो चिताई यो इज्जतको गर्न मिलोस् ।

श्री महाराजधिराजका हुकुमले

वि.स.२०३७।११।४।१

पृथुलाधीश

अध्यक्ष

विभूषित समिति

सचिव

३.५.५ विभिन्न सम्मान तथा कदर पत्र

करुणाकर वैद्यलाई रसायन विज्ञानमा सेवा पुर्‍याएवापत नेपाल केमिकल सोसाइटीले वि.स.२०३९ मा रसायनविद्को मानर्थ विद्वत सदस्यता प्रदान गरेको थियो (बज्राचार्य, २०४६:४६) । वि.स.२०४३ मा लोकसाहित्य परिषद्ले वैद्यलाई लोक साहित्य विद्को सम्मान पत्र प्रदान गरेको थियो । करुणाकर वैद्यले लोक साहित्यको क्षेत्रमा पुर्‍याएको योगदानको कदर स्वरूप सत्यमोहन जोशीले उहाँकै नामबाट करुणाकरपुरस्कार स्थापना गरे । यो पुरस्कारको स्थापना वि.स.२०४३-११-३० मा भएको थियो (बज्राचार्य, २०४६:९५) ।

३.६ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक लेखनका बीच अन्तः सम्बन्ध

करुणाकर वैद्यको सात दशक लामो जीवन यात्रालाई हेर्दा यिनले बाल्यकाल देखि नै खान, लाउन र बस्नको लागि त्यति संघर्ष गर्नु परेको देखिदैन । उनले बाँच्नको लागि जीवनमा कुनै विषय परिस्थितिको सामना गर्नु परेको पनि पाइँदैन । उनले जीविकोपार्जनको लागि विभिन्न संस्थाका गरिमामय उच्च पदस्थानमा आसीन भई कार्य गरेको देखिन्छ । यसरी जीवन जगतका विभिन्न अनुभवसँग उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको निर्माण र विकास भएको छ ।

करुणाकर वैद्यले आफू बाँचेको समयमा जुन विसङ्गत पक्षलाई देखे अर्थात् मानवीय जीवनका सङ्घर्षमा जुन मूल्यगत द्वन्द्व र सङ्कट देखे त्यसलाई उनले साहित्य लेखनको विषयवस्तु बनाएका छन् । उनी मरेर गए पनि उनले नेपाली समाजलाई दिएका लोककथाहरू अमर कृति हुन् ।

चौथो परिच्छेद

करुणाकर वैद्यको कृतित्वको अध्ययन

४. लोककथाको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

४.१ परिचय

‘लोक’ शब्दमा ‘घञ्’ प्रत्यय लागेर व्युत्पादित ‘लोक’ शब्दलाई नेपाली शब्दकोशले समान संस्कृति, भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने मानिसको समुदाय वा जनसमूह हो भनेर अर्थ्याएको छ यही लोकको कथा नै लोककथा हो । (शर्मा, २०४०:११८८)

लोककथाको पृष्ठभूमि लोकसाहित्यमा अन्तर्निहित हुने हुनाले यहाँ लोकसाहित्यको संक्षिप्त चर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ । ‘लोकसाहित्य’ ‘लोक’ र ‘साहित्य’ दुई शब्द मिलेर बनेको समस्त शब्द हो । लोकसाहित्य कसैको निजी सम्पत्ति वा पेवा नभई यो लोक जीवनको साहित्य हो । लोकसाहित्य लोकजीवनमा निर्वाधरूपमा छरिएको हुन्छ । सुप्रशिद्ध लोकसाहित्य अन्वेषक द्वय धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीका अनुसार “ लोकसाहित्य एक जीवन साहित्य हो । यसले मानवका लोकजीवनका अभिव्यक्तिबाट अर्काको मनोरञ्जनको निमित्त अमूल्य अभिव्यक्ति प्रकट गर्दछ । (थापा, २०४१ : ४६) । लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हो । यसले लोकस्तरीय जीवन भोगाइको बृहत् परिवेशलाई आत्मसात् गरेको हुन्छ । कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो समग्र परिवेशलाई अभिव्यक्त गर्नुपर्दा आफ्ना परम्परागत विशेषता, जातीय अहम् तथा राष्ट्रिय स्वाभिमान जस्ता विविध आधारमा आफ्नो संस्कृतिका विविध पक्षको अभिव्यक्ति भइरहेका हुन्छन् । यस किसिमका साहित्यमा लोक प्रतिभा, आन्तरिक अनुभूति र हार्दिक उद्गार जुन बेलामा पनि स्वतः स्फूर्तरूपमा प्रकट भइरहेको हुन्छ । लोकसाहित्यिक रचनाहरू शास्त्रीय नियमको बन्धनबाट मुक्त भई स्वतन्त्ररूपमा चीरकालसम्म जीवित रहन्छन् । यसरी लोककलाकारहरूका अनुभूतिहरूमा लोकजीवनकै पिरमर्का, आँसु-हाँसो, सुख-दुःख, विरह-व्यथा र वेदनाहरू सरल भाषामा अभिव्यक्त भएका हुन्छन् ।

लोककथाको पृष्ठभूमिगत अध्ययनको सन्दर्भमा यहाँ लोकसाहित्यिक विधाहरूको विधागत पहिचान गराउनु सान्दर्भिक ठहर्छ । हुनत लोकसाहित्य जस्तो व्यापक र विस्तृत विषयलाई विधागत वर्गीकरण गर्ने काम त्यति सजिलो छैन तापनि विविध विद्वान्हरूले विविध आधारमा आ-आफ्नै किसिमले वर्गीकरण गरेका छन् । नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने लेखकद्वय जनकवि केशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले वर्गीकरण गरेका नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्गत लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान टुक्का र गाउँखाने कथा पर्दछन् ।

४.२ लोककथाको परिभाषा

लोककथा सम्बन्धी माथिको संक्षिप्त परिचयका आधारमा यसको सामान्य जानकारी भइसकेकाले यहाँ यसको परिभाषा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । हुनत लोककथाको स्पष्ट र आधिकारिक परिभाषा दिन अप्ठ्यारो भएता पनि नेपाली लोकसाहित्यका अध्ययताहरूले विभिन्न समयमा आ-आफ्नै तरिकाले नेपाली लोककथाको परिभाषा दिएका छन् । अतः तिनै अध्ययताहरूले दिएका लोककथाको परिभाषाहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (क) नेपाली शब्दकोशका अनुसार - लोककथा भनेको परम्परादेखि मौखिक रूपमा चलि आएको कथा हो ।
- (ख) नेपाली लोकसाहित्यका अध्ययताद्वय जनकवि केशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीका भनाइमा कल्पनामा धरातलका अडिएका जनश्रुतिमा आधारित परापूर्वकालदेखि एकनास पुस्तौ पुस्ता मुखमुखै चलेर आएका कथाहरू नै लोककथा हो । (थापा, २०४१ : ३१९) ।
- (ग) धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले अर्को एक ठाउँमा लोककथालाई यसरी चिनाएका छन् - लोककथाको मतलब हो आफ्नो वर्णनात्मक भनाइद्वारा लोकलाई मजा दिने चाखिलो वर्णनात्मक विषयवस्तुद्वारा बुनिएको घतिलो रचना । (थापा, २०४१ : २३३) ।
- (घ) श्रीराम शर्माले - लोकजीवनका सुख-दुःख, रीतिरिवाज, आस्था, विश्वास र परम्परालाई अभिव्यक्त गर्ने साहित्यिक सौन्दर्ययुक्त कथन प्रणालीमा आवद्ध कथालाई लोककथा मानेका छन् ।

- (ड) प्रा.डा. वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार - लोककथा वास्तवमा आदिम मान्छेको स्मारक निशानी हो र यसलाई हामी प्रेमसाथ पुस्ता-प्रतिपुस्ता आफ्ना सम्झनामा सुरक्षित गर्दै आएका छौं । (त्रिपाठी, २०४७ : १)
- (च) तुलसी दिवसले - नेपाली लोककथाको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने सन्दर्भमा लोककथामा मानवको अतीतमात्र होइन, वर्तमान पनि प्रतिध्वनित र निहित हुने गर्दछ भनी उल्लेख गरेका छन् (दिवस २०३३ : ६) ।
- (छ) कृष्णप्रसाद पराजुली : परापूर्व कालदेखि मौखिकरूपमा गाउँवस्तीमा भन्दै आउने गरिएको मनोरञ्जन तथा शिक्षा प्रधान कथा-कुथुङ्गीको वटुलो नै लोककथा हो (पराजुली २०५७ : ४५) ।
- (ज) प्रा.डा. चूडामणि बन्धुका अनुसार - लोककथाहरू एकादेशमा वा परापूर्व कालमा भनी थालिन्छ र श्रोताहरूमा वास्तविक जगत भन्दा भिन्न लोकको निर्माण गरिन्छ (बन्धु, २०५८: २८९) ।
- (झ) जीवेन्द्रदेव गिरी : लोककथामा अवस्य नै तत्कालीन परिवेशको छाप परेको हुन्छ तर त्यहाँको प्रतिक र सूत्रहरू पहिल्याएर यथार्थको नजिक पुग्न सकिन्छ (गिरी, २०५५ : २४) ।
- (ञ) डा. मोतीलाल पराजुली : संसारका प्राणी-वनस्पतिको सुख-दुःखका मर्म या कथा-व्यथाको आख्यानवद्ध मनोरञ्जनपूर्ण गद्यात्मक प्रस्तुति लोककथा हुन् (पराजुली, २०४९ : २२) ।
- (ट) प्राकृत साहित्यका इतिहासकार डा. जगदीशचन्द्र जैनको लोककथाको परिभाषा यस्तो छ - अशिक्षित, अल्पशिक्षित तथा बाल-वृद्धाहरूलाई बुझाउने सर्वोत्कृष्ट साधन कहानी हो, जसलाई श्रोताहरूकै भाषामा सुनाउनु वाञ्छनीय हुनेछ (जैन, २०३२ : ३०९) ।
- (ठ) डा.कृष्णदेव उपाध्यायका अनुसार - लोककथालाई संसारका समस्त कथा साहित्यको जनक भनिन्छ ।

अतः माथिका विविध विद्वान एवम् लोकसाहित्यका अध्यताहरू परिभाषाका आधारमा लोककथा भन्नाले परापूर्वकाल देखि लोकमा कथ्य एवम् श्रुति परम्परामा आधारित आख्यान हो, जुन एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा सदैँ युगौँ युगदेखि जीवितै छ ।

४.२.१ लोककथाको स्वरूप

लोकसाहित्यका विभिन्न अध्यताहरूले सङ्कलन गरेका नेपाली लोककथा एवम् देशका विभिन्न भागमा कथ्य एवम् जनश्रुतिमा आधारित कथाहरूमा देखिएका विविधताका आधारमा नेपाली लोककथाको स्वरूपलाई यहाँ यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

- (क) लोककथा श्रव्य अथवा कथ्य विधा हो । यसमा कथानकको अनिवार्यता रहन्छ र यसमा पात्र वा चरित्रहरू वातावरण, शैली र सन्देश पनि अपेक्षित हुन्छन् ।
- (ख) लोककथामा तिलस्मी प्रवृत्ति रहेपनि तिनमा सामाजिक पक्ष पनि सशक्त हुन्छ ।
- (ग) लोककथामा रचनाकार अज्ञात हुन्छन् अथवा रचनाकारको प्रत्यक्षता रहदैन ।
- (घ) लोककथा एकादेशबाट सुरु भई सुन्नेलाई सुनको माला भन्नेलाई फुलको माला यो कथा वैकुण्ठ जाला भन्ने बेलामा सुरुकक आइजाला भनेर अन्त्य हुन्छ ।
- (ङ) लोककथा स्थान र समयअनुसार परिवर्तन हुँदै जान्छ ।
- (च) लोककथाको भाषा लोकको निकट रहन्छ अर्थात् लोकभाषा हुन्छ ।
- (छ) लोककथामा गद्यभाषा हुँदाहुँदै पनि रोचकताका निम्ति बीच-बीचमा गीत-कविता पनि आउन सक्छन् ।
- (ज) लोककथा लोकगीत जस्तै एकल वा दोहोरी गाउने होइन यो सुन्ने र सुनाइने आख्यानका रूपमा नै विकसित भएको पाइन्छ ।
- (झ) लोककथा केही लामा पनि हुन्छन् तर खासगरी मझौला र लघु आकारका हुन्छन् ।

४.२.२ लोककथाका विशेषता

हरेक लोकसाहित्यिक विधाको आ-आफ्नै विशेषता रहेका हुन्छन् । लोकजीवनका सुख-दुःखको अनुभूतिलाई प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्ने मौखिक परम्परामा बाँचेको लोककथाको उद्देश्य सुकुमार मानवहृदयलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । नेपाली लोककथालाई कसैले बसिवियाँलोको रूपमा लिएका छन् भने कसैले बालबालिकाहरूको बौद्धिक र मानसिक विकासको सरल-साधनका रूपमा लिएका छन् । साहित्य र संस्कृतिका अन्वेषकहरूले चाँही यो विषय खोजपूर्ण विधाको रूपमा लिएका छन् । जे होस् नेपाली लोककथा आफ्नै हावापानी, आफ्नै माटोमा ढकमक्क फक्रिएको सयपत्री फुल भैं भई लोकजीवनको सुख-दुःखको साथी बन्दै आएको छ । यसको पूर्णतालाई तुलनात्मक किसिमले अध्ययन र विश्लेषण गर्दा यस भित्रको ठूलो हिस्सा हाम्रै लोकजीवनको सुख-दुःख, आँसु-हाँसो तथा समय समयको घात-प्रतिघातकै प्रतिक हो भन्ने प्रतित हुन्छ । कतिपय कथा वाचकहरूले त श्रोताहरूको मन जित्नलाई कथामा अनेक किसिमका अति भौतिक, अतिरञ्जनात्मक, अप्राकृतिक जस्ता अपत्यारिलो घटनाहरू समेत समावेश गर्ने गर्दछन् तर सबै लोककथाहरू उडन्ते र अतिरञ्जनात्मक मात्र नभई वीरता, धैर्य, नीतिमूलक शिक्षाप्रद पनि हुन्छन् । लोककथा एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सर्ने क्रममा कतिपय लोककथाले आफ्नो प्रारम्भिक स्वरूपलाई छाँटकाँट गर्दै नविनता ग्रहण गर्दछन् र विस्तृत रूपमा फैलदै जान्छ तर यसको रचनाकार को हुन् , कथावाचक र श्रोता दुवै जनालाई ज्ञान हुदैन । लोककथाको विशेषताहरू यस्तै र यति नै हो भनेर किटान गर्न भने मिल्दैन । प्रचलित लोककथाहरूको एउटा निश्चित साभा स्वरूप हुन्छ । साभास्वरूपको निर्माण विभिन्न विशेषताहरूको सामूहिकरणबाट हुन्छ । यसै क्रममा हालसम्म नेपाली भाषामा रूपान्तरित विश्वलोककथाहरू र नेपाली लोककथामा पाइने विशेषताहरूलाई ध्यानमा राख्दै त्यस्ता सामूहिक विशेषतालाई निम्नलिखित उपशीर्षकहरूमा हेर्न सकिन्छ ।

(क) उपदेशात्मकता

लोककथाको मुख्य अभिप्राय नै लोकजीवनमा जनमानसलाई आनन्दानुभूति प्रदान गर्दै अप्रत्यक्ष रूपमा नैतिक शिक्षा तथा सुधारात्मक सन्देश दिनुका साथै सकारात्मक र नकारात्मक अर्थबोध गराउनु पनि हो । भूतप्रेत, राक्षस, देवीदेवता सम्बन्धी तथा लोकप्रीय राजामहाराजाका कल्याणकारी कार्यका कथा देशभक्ति र वीरताका कथाहरूले नैतिक

उपदेशात्मक सन्देश बोकेका हुन्छन् भने केही कथाहरूमा अर्काको सम्पत्ती मा लोभ नगर्नु, भूठो नबोल्ने अर्काको दुःखमा नहास्नु, ठगीनगर्नु, मिहिनेती बन्नुजस्ता अर्ति-उपदेश पाइन्छन् । अतः अधिकांश कथाहरूमा उपदेशात्मकता पाइनु नेपाली लोककथाको मुख्य विशेषता हो ।

(ख) मङ्गलकामनाको भावना

लोककथा मानवीय जीवनसँग सम्बन्धित हुन्छ । धेरै जसो लोककथामा मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ । त्यस सन्दर्भमा कथा सुन्ने र सुनाउने दुवै थरीलाई मङ्गलको कामना गरिएको हुन्छ । जस्तै “सुन्नेलाई सुनको माला, भन्नेलाई फुलको माला, यो कथा बैकुण्ठ जाला, भन्ने बेलामा सुरुक्क आउला ।” यसरी मङ्गल परकभावना प्रस्तुत गर्नु पनि लोककथाको प्रमुख विशेषता हो ।

(ग) सुख र संयोगमा कथाको अन्त्य

लोककथाको पात्रहरूको वियोग निराश, दुःख, हानी र पीडा पक्षहरूसँग संघर्ष गरेका हुन्छन् । संघर्षपूर्ण जीवनको कथात्मक प्रस्तुतिले लोककथा श्रुति कारुणिक पनि हुन सक्छ । यसरी नै भय र त्रास उत्पन्न भइरहेको हुन्छ । यस्ता पक्ष हुँदाहुँदै दुष्ट पात्रको मृत्यु वा असत्यको पराजयसहित प्रायः सुखान्त - संयोगान्तमा पुगेर नै लोककथाको अन्त्य हुन्छ ।

(घ) उत्सुकता र कौतूहलता

लोककथाको अलौकिक पात्रहरूले गर्ने वीरतापूर्ण कार्यव्यापार उत्साहप्रद र अद्भूत खालका हुन्छन् । अद्भूतता, रहस्य र रोमाञ्चका कारणले लोककथाको श्रोता कथा सुन्नमा उत्सुक रहिरहेका हुन्छन् । श्रोताको उत्सुकताको तृप्ति कथाको मात्रै हुन्छ । श्रोतालाई कौतूहलपूर्ण वातावरण प्रदान गरेर तन्मयता दिनु लोककथाको एउटा ठूलो विशेषता हो ।

(ङ) रहस्य, रोमाञ्च एवम् अलौकिकताको प्रधानता

लोककथामा भूत-प्रेत, पिशाच-दानव, पशु र परीजस्ता विविध पात्रहरूको चयन गरिएको हुन्छ । अलौकिक र अयथार्थिक पात्रका कार्यव्यापार अद्भूत र रहस्यपूर्ण हुन्छन् । पात्रका अद्भूत चरित्रले लोककथा रोमाञ्चकारी हुन्छ । यो पनि यसको प्रमुख विशेषता हो ।

(च) प्रेमको अभिन्न पुट

मानव जीवनमा प्रेम अभिन्न पक्ष हो । लोककथा मानव जीवनको सहज स्वभाविक पक्षसँग सम्बन्धित छ भने लोककथामा प्रेम अभिन्न भएर प्रस्तुत हुने गर्छ । लोककथाको प्रेम, प्रेमी-प्रेमिकासँग सम्बद्ध सीमिततामा भन्दा भाइ बहिनीको प्रेम, आमा छोराको प्रेम, पति-पत्निको प्रेमजस्तो विविध पक्षमा व्यापक रहेको हुन्छ । व्यापक क्षेत्रबाट चयन गरिएका विविध पक्षका प्रेमहरूमा अश्लीलता भन्दा दिव्यता र आर्दश रहेको पाइन्छ ।

(छ) कल्पनाको प्राचुर्य

लोककथा कल्पनाको उपज हो । यसमा कल्पनाकै प्राचुर्य रहन्छ । नेपाली लोककथामा यथार्थलाई पनि कल्पनाको आधारमा तिलस्मी वा रोचक तुल्याइएको हुन्छ ।

(ज) हास्य-व्यङ्ग्य

नेपाली लोककथामा हास्य-व्यङ्ग्य पनि प्रशस्त पाइन्छ । हस्यौलीको रूपमा कथाको निर्माण गरी सामाजिक कुरीति र कुभावनालाई धारिलो व्यङ्ग्य गर्नु पनि यसको विशेषता हो ।

(झ) वर्णनात्मकता

वर्णनात्मकता नेपाली लोककथाको शैलीगत पहिचान हो । वर्णनात्मक पक्षको प्रवलता हुने भएकाले लोककथामा घटनाको बाहुल्यता पनि उक्तिकै मात्रामा पाइन्छ । ती घटनाहरू एक अर्कासँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यसरी घटनाहरूलाई वर्णनात्मक परिपाटी अंगाली गुथ्ने काम लोककथामा वाचकले गर्दछन् ।

(ञ) पुनर्जन्मको कल्पना

लोककथामा पुनर्जन्मका बारेमा कल्पनाको बाहुल्यता पाइन्छ, यस तारतम्यलाई परिवर्तनको संकेतका रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

(ट) सरलता र सुगमता

नेपाली लोककथा बुझ्न साह्रै सरल हुन्छ । यसको भाषा लोकभाषा भएकाले सरलताका साथै सरस पनि हुन्छ ।

(ठ) लोक रञ्जनात्मकता

कुनै पनि कथावाचकले श्रोताहरूको मनलाई आकर्षित गर्नका लागि यथार्थभन्दा धेरै परेका तत्त्व समावेश गर्दै यस किसिमका कथाहरू मनोरञ्जन प्रदान गर्नकै लागि सुन्ने र सुनाउने गरिन्छ । जसबाट लोकमानसका व्यवहारिक पीडा तथा दिनभरको थकाइबाट एकैछिन भए पनि विश्राम लिएर आनन्द प्राप्त हुन्छ । कतिपय यस्ता कथाहरू पनि छन्, जुन कथाले श्रोतालाई मनोरञ्जनात्मक त प्रदान गर्छ तर श्रोतालाई मुग्ध पार्न सक्दैन भने त्यस कथाबाट मिठास आउन सक्दैन । श्रोताहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नका लागि अतिकाल्पनिक तथा अपत्यारिला घटनाहरूलाई पत्यार लाग्दो बनाउँदै प्रस्तुत गर्नु लोककथाको अर्को विशेषता हो ।

(ड) रचनाकार अज्ञात रहनु

लोककथा व्यक्ति विशेषको सृजना नभइकन लामो श्रुतिकथन परम्पराको उपज हो । यही कारणले रचनाकार अज्ञात रहनु लोककथाको प्रमुख विशेषता हो ।

(ढ) लोकजीवनको चित्रण

रचनाकारको उपज नहुने हुँदा लोककथामा वैयक्तिकताको प्रभाव पाइदैन । अवैयक्तिक अथवा सामाजिक परम्पराको उपज हुने हुँदा लोककथाले सामान्य लोक जीवनका चित्रणलाई आफूमा बहन गरेको हुन्छ, लोकमानस, लोकसंस्कृति एवम् लोकधारणालाई समावेश गर्ने हुँदा यसमा मानवीय जीवनका स्वभाविक मनोवृत्ति एवम् विविधताको चित्रण हुने गर्छ ।

(ण) अश्लील शृङ्गारको अभाव

अधिकांश लोककथाहरूमा प्रेममूलक भावनालाई अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ। तर भावुक र अश्लील लाग्ने प्रेमको भने कतै आभास पाइँदैन। वासनात्मक प्रेम, कुण्ठित प्रेम, सौन्दर्यप्रति लोभजस्ता प्रेमद्वारा सिर्जना भएका अश्लील प्रेमको स्थान लोककथामा कहीं भेटिँदैन। अतः लोककथामा मर्यादित प्रेम प्रसङ्गलाई आत्मसात गर्नु यसको मौलिक विशेषता हो।

(त) मौखिक परम्परा

लोककथा अलिखित साहित्य हो। लोककथामा कथ्य भाषाको प्रयोग हुन्छ र यो मौखिक परम्परामा चलेको हुन्छ। परापूर्व कालदेखि लेख्य रूपमा नभई भन्ने र सुनाउने परम्परामा चल्दै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्ता हुँदै लोककथा हुर्कने तथा विकसित र विस्तारित हुने भएकाले यसको मुख्य विशेषता मौखिक परम्परा हो।

(थ) गतिशीलता

लोककथाको अर्को महत्वपूर्ण विशेषता गतिशीलता हुनु हो। अर्को शब्दमा भन्दा लोककथा गतिशील हुन्छन्। मौखिक परम्परामा यो यत्र तत्र सर्वत्र फैलने हुनाले पनि लोककथा गतिशील हुन्छ। लोककथा कुनै एक ठाउँमा सीमित हुँदैन। यो देशभर व्यापक रूपले फैलन्छ। तसर्थ गतिशीलता पनि लोककथाको महत्वपूर्ण विशेषता हो।

उपरोक्त विशेषताहरूबाहेक ऐतिहासिक, सामाजिक धार्मिक प्रवृत्ति, भाग्यवादी दृष्टिकोण, अन्धानुकरण जस्ता विशेषताहरू पनि उल्लिखित छन्। लोककथाका यस्ता समग्र विशेषताहरू यहाँ उल्लेख गर्नु असम्भव हुनाले प्रमुख विशेषताहरूको मात्र यहाँ चर्चा गरिएको छ।

४.२.३ लोककथाको वर्गीकरण

मानव समाजमा सृष्टिकालदेखि नै कथा भन्ने परम्परा चलिआएको हुनाले यो प्रथा एक किसिमको मानव सभ्यता जत्तिकै पुरानो छ। आधुनिक कथायात्रालाई हेर्दा यसले आफ्नो विकासमा धेरै-धेरै मोड र घुम्तिहरू पार गर्दै आइसकेको छ। मौखिक परम्परामा थालिएका

लोककथाहरू लोकसाहित्यका अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ । लोककथाकै माध्यमबाट हामी जीवन र जगतको बारेमा जानकारी पाउन सक्छौं । मानव सभ्यता र संस्कृतिका अध्ययन क्रममा लोककथा सर्वसुलभ, मनोरम साधनका रूपमा लोकप्रिय रहेको छ । लोककथालाई सजिलो ढङ्गले अध्ययन गर्नका लागि यसको वर्गीकरण जति आवश्यक छ उतिकै दुःसाध्य पनि छ । लोककथाको निश्चित वर्गीकरण गाह्रो हुनुमा यसको असीमित व्यापकता प्रमुख कारण बनेको छ । जति व्यापक रहे पनि यसको वैज्ञानिक वर्गीकरण पहिल्याउनु यस शीर्षकमा मूल ध्यय रहेको छ ।

लोककथाका सन्दर्भमा विश्व लोककथालाई हेर्दा हरेक देशका आ-आफ्नै विशेषतानुसार लोककथाका रूपगत, भावगत विविधता देखापर्नु स्वभाविकै हो । यी कथाहरूमा निहित विषयवस्तु तथा कथागत अभिप्राय एकैनासको हुन सक्दैन । यस दृष्टिले विषगत विविधता, उत्पत्तिको अनेकताले गर्दा लोककथाहरू विभिन्न किसिमका छन् (दिवस, २०३३:२३२) । लोककथाको वर्गीकरण गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै किसिमका राय प्रकट गरेका छन् । जसमध्ये सर्वप्रथम प्राचीन पूर्वीय आचार्यहरूले गरेको वर्गीकरणलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

प्राचीनकालका पूर्वीय आचार्यहरूले प्राचीन लोककथाहरूलाई कथागत विषयवस्तु र उद्देश्य अनुसार आख्यानयुक्त रचनालाई मुख्यतया: धार्मिक कथा, उपदेशात्मक कथा र मनोरञ्जनात्मक कथा गरी तीन भागमा विभाजीत गरेका छन् । (थापा, २०४१:१७) । प्राचीन कालमै अझ संस्कृतका प्राचीन आचार्यहरूबाटै कथा र आख्यायिका गरी लोककथाको वर्गीकरण दुई किसिमले गरेको पाइन्छ । आनन्दवर्धनले लोककथालाई परीकथा सवलकथा र खण्डकथा गरी तीन वर्गमा बाँडेका छन् (उप्रेती, २०३५:१२५) । यसरी नै पूर्वीय साहित्यकार हरिभद्रा आचार्यले प्राचीन पूर्वीय कथाहरूलाई अर्थकथा, कामकथा, धर्मकथा र संकीर्ण कथा गरी चारवटा वर्गमा विभाजन गरेको छन् (दिवस, २०३३:३१) । संस्कृतका उपयुक्त आचार्यहरूको लोककथाको वर्गीकरणमा मूलतः विषयवस्तुलाई मानदण्ड बनाएका छन् । विषयवस्तुको सम्भावित व्यापकतालाई हेर्दा उक्त वर्गीकरण अप्रयाप्त हुन्छ ।

आजको भौतिक युगमा आइपुग्दा पनि लोककथाका उत्पत्तिका बारेमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा पूर्वीय पाश्चात्य एवम् नेपाली लोक साहित्यिक अध्ययताहरू संलग्न भई यस कार्यलाई जारी नै राखेका छन् । वास्तवमा लोककथामा खास राष्ट्र, स्थान,

भूगोल, परिवेश र साँस्कृतिक ऋलकहरू प्रतिविम्बित हुनाले तिनमा विविध विशेषताहरू देखिएका छन् । कतिपय लोककथाहरूले भूगोलको स्थानान्तरण गरेर स्थानीय रूपबाट अन्तराष्ट्रिय रूप ग्रहण गर्दछन् । त्यसकारण पूर्वीय र पाश्चात्य जगतका विद्वान्हरूले आ-आफ्नै राष्ट्रका भौगोलिक तथा साँस्कृतिक परिवेश अनुसार लोककथाका कथावस्तु तथा उद्देश्यलाई आधार बनाई वर्गीकरण गरेका छन् ।

डा. दिनेशचन्द्र सेनले बंगालको लोकवार्ता साहित्यमा रूपकथा, हाँस्यकथा, धार्मिक कथा र गीतिकथा गरी चारवर्गमा वर्गीकरण गरेका छन् भने डा. कृष्णदेव उपाध्यायले प्रेमकथा, उपदेशकथा, सामजिक कथा, व्रतकथा, मनोरञ्जना कथा र पौराणिक कथा गरी ६ वर्गमा विभाजन गरेका छन् । त्यसैगरी अर्का विद्वान् डा. सत्येन्द्रले कथागत विषयगतवस्तुका आधारमा लोककथालाई निम्नलिखित ८ भागमा विभाजन गरेका छन् ।

१. गाथाहरू
२. पशुपंक्षी सम्बन्धी कथा
३. परीका कहानीहरू
४. विक्रमका कहानीहरू
५. साधु-सन्तका कथाहरू
६. कारण-निर्देशिका कहानीहरू
७. बुभौवल सम्बन्धी कहानीहरू र
८. निरीक्षण गर्भित कहानीहरू

यसरी नै भुपेन्द्रनाथ राय चौधरीले शौर्यपूर्ण, कौशलपूर्ण र कौतुहलोदीपक आदि गरेर दश भागमा बाँडेका छन् (चौधरी, २०३५:८३) । भने डा. कुन्दनलाल उप्रेतीले नीतिकथा, प्रेमकथा आदि गरी दश भागमै बाँडेका छन् (उप्रेती, २०३५:१२९) ।

भारतीय लोककथाका अध्ययताहरूले अधिकांशतः विषयवस्तुका आधारमा नै लोककथाको वर्गीकरण गरेका छन् तर सेनले भैं गीतिपरकतालाई पनि वर्गीकरणको आधारमा मान्ने हो भने अगीतिपरक वा कथानात्मक भनेर पनि एउटा वर्ग छुट्याउनु पर्ने हुन्छ । यसरी नै मानवका शौर्य, कौशल र प्रेम जस्ता भावनात्मक प्रवृत्तिलाई पनि वर्गीकरणको आधार मान्ने हो भने यावत् भावनाका लागि छुट्टा-छुट्टै वर्ग राख्नु पर्ने हुन्छ ।

यस्तै कौतुहलोपद्वीपनालाई वर्गीकरणको एउटा प्रकार मान्ने हो भने कौतुहल नजगाउने लोककथालाई कुन वर्गमा राख्ने हो भन्ने प्रश्न उठ्छ ।

पश्चिमी लोककथाका अध्ययता सर जर्ज गोमेले लोककथा, वीरगाथा, गीतिगाथा र जनश्रुति गरि ४ वर्गमा लोककथालाई वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी नै स्थित थमसन्ले किंवदन्ती, परीकथा पशुपंक्षीकथा, नीतिकथा र पौराणिक कथा गरी लोककथालाई ५ वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन् (दिवस, २०३५:२३) । अर्का पाश्चात्य विद्वान् एन्टी आर्नेले लोककथालाई पशुपंक्षीकथा, शुद्धकथा, हाँस्योली र चुटुकिला कथा गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन् (दिवस, २०३५:२३) । भने केही पश्चिमी विद्वान्हरूले कथाचक्रलाई आधार बनाएर लोककथाको वर्गीकरण गरेका छन् भने कतिपयले कथानकलाई आधार मानेर लोककथालाई यसरी विभाजन गरेका छन् :

(क) नीतिमूलक कथा

(ख) परिकथा

(ग) किंवदन्ती वा आख्यायिका र

(घ) पौराणिक कथा हुन् ।

उपर्युक्त पश्चिमी विद्वान्ले यथासम्भव संक्षिप्ततालाई ध्यानमा राखेर वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी विविध विद्वानका वर्गीकरणलाई सर्वेक्षण गर्दा जे जति कमजोरी पाइन्छन् ती सबैको निराकरण हुने वर्गीकरणका रूपमा डा. तुलसी दिवसले गरेको लोककथाको वर्गीकरणलाई अगाडि सार्न सकिन्छ । उनले लोककथालाई निम्नलिखित दश भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । (दिवस, २०३५:२३) ।

१. साँस्कृतिक-ऐतिहासिक लोककथाहरू
२. अर्ती-उपदेशका लोककथाहरू
३. पशुपंक्षीका लोककथाहरू
४. मानवका विशेष स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथाहरू
५. अतिमानवीय रूपको लोककथाहरू

६. दैवी लोककथाहरू
७. फलफूलका लोककथाहरू
८. साहस र बहादुरीका लोककथाहरू
९. धार्मिक लोककथाहरू
१०. विविध लोककथाहरू

अन्य विद्वानहरूमा सन्दर्भमा डा. तुलसी दिवसको वर्गीकरण उपयुक्त हुँदाहुँदै पनि कैयौं कोणबाट हेर्दा प्रस्तुत वर्गीकरण समेत विवादग्रस्त देखिन्छ । यिनले साँस्कृतिक र धार्मिक लोककथालाई एउटै वर्गमा राख्नु पर्ने थियो तर त्यसो गरेका छैनन । त्यस्तै अलौकिक कथाहरू भनेर त्यसमा दैवी लोककथा, फलफूलका लोककथा र अतिमानवीय रूपका लोककथालाई राख्नु पर्ने देखिन्छ । जे होस वर्तमान कालसम्म नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन र अनुसन्धानको कार्यमा त्यति बहुसंख्यक नेपाली विद्वानहरू देखा नपरे तापनि नेपाली लोककथाको अध्ययन र विस्तृत अनुसन्धान कार्यमा तुलसी दिवसकै नाम अगाडि ल्याउन सकिन्छ । यिनको साथसाथै जनकवि केशरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, धरणी गौतम तथा राजेन्द्र सुवेदीले पनि पूर्वीय आचार्यहरूले गरेका वर्गीकरण पद्धतिलाई अँगाल्दै नेपाली लोककथाको निम्न अनुसार वर्गीकरण गरेका छन् ।

१. धार्मिक पौराणिक एवम् दैवी लोककथा
२. ऐतिहासिक तथा राजपाठ सम्बन्धी लोककथा
३. सामाजिक लोककथा
४. परी तथा प्रणय सम्बन्धी लोककथा
५. अलौकिक तथा जीवजन्तुसम्बन्धी
६. भूत-प्रेत र राक्षस सम्बन्धी लोककथा
७. उपदेश मूलक लोककथा
८. शौर्य एवम् कौशलपूर्ण लोककथा
९. गरिब-गुरुवा तथा किसान सम्बन्धी लोककथा
१०. हाँस्य विनोदात्मक लोककथा
११. विविध लोककथा

४.४ लोककथाको निर्माण तत्व

लोककथाको अध्ययनका लागि सर्वप्रथम यसको स्वरूप बुझ्नु आवश्यक छ । कुनै पनि विधाको स्वरूप विभिन्न तत्वहरूले निर्मित भएको हुन्छ । डा. सत्येन्द्रले लोककथाको स्वरूप निर्धारण गर्ने तत्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरेका छन्।

(क) लोकमानस

लोकसमाजमा प्रचलित रीति-थिति र संस्कृति लोकमानस हो । साहित्यिक तथा लेखकको वैयक्तिक भावनामा बढी आधारित हुने हुँदा लोकमानसको अभिव्यक्ति गौण वा वैकल्पिक हुन्छ भने लोककथामा लोकमानसको अभिव्यक्ति अनिवार्य हुन्छ । लोककथा र साहित्यिक कथामा विभिन्न कुराको समानता सिकिए तापनि लोकमानसको अभिव्यक्ति हुनु नहुनु यी दुवैको भिन्नता हो ।

(ख) कथारूप

साहित्यिक कथा वर्णनात्मक अथवा विवरणात्मक हुन पनि सक्छ वा नहुन पनि सक्छ तर लोककथा श्रुतिकथनमा आधारित विधा भएकाले वक्ताको वर्णनात्मकतामा यसको कथारूप निर्भर हुन्छ ।

(ग) पात्र

पात्र साहित्यिक कथामा लोककथा दुवै विधाका अनिवार्य तत्व हुन् तर साहित्यिक कथामा पात्रको चयन अतिरञ्जनको सीमाभित्र गरिन्छ भने लोककथामा त्यस्तो सीमा हुँदैन । साहित्यिक कथामा पात्र-चयन चरित्र र सारवस्तुका सापेक्षमा हुन्छ भने लोककथामा मनोरञ्जनका लागि पनि हुन सक्दछन् ।

(घ) भाषाशैली एवम् संवाद

भाषाशैली एवम् संवाद पनि लोककथाको महत्वपूर्ण निर्माण तत्व हो । मानवले आफ्नो मनका भाव तथा विचारलाई भाषाकै माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गर्दछ । भाषा विनिमयको माध्यम हुनाले यसको अत्यन्तै महत्व छ । लोककथाको रचनाक्रममा पनि भाषा

एवम् शैलीलाई एक महत्वपूर्ण तत्व मानिन्छ । भाषाशैलीलाई भाषिक कला नै मानिन्छ । कुनै पनि रचनाकारले भाषाशैलीकै माध्यमबाट आफ्ना रचनालाई प्रस्तुत गर्दछ । लोककथामा पनि कथावाचकले आकर्षक भाषा शैलीको प्रयोग गरी रोचक बनाउँछन् । वास्तवमा भाषाको श्रृङ्गार वा सौन्दर्य नै शैली हो र शैली नै रचनाकारको व्यक्तित्व पनि हो ।

लोककथामा संवादलाई पनि महत्वपूर्ण ठानिन्छ । कथामा पात्रहरूको चरित्र चित्रण गर्नमा सम्वादलाई महत्वपूर्ण ठानिन्छ । संवादले नै कथालाई नाटकीय बनाउनमा मद्दत पुर्याउँछ भने पात्रसँग सम्बन्धित कतिपय समस्या र तिनका विचारको अभिव्यक्ति पनि सम्वादद्वारा नै हुनेहुँदा कथाको उद्देश्य प्राप्तिका लागि यसको माध्यम अपनाइएको हुन्छ । अतः लोककथामा प्रयुक्त संवादद्वारा स्थानीय भाषा अनुकूल र पात्रानुकूल हुनाले कथा रोचक बन्दछ । धादिङ जिल्लामा प्रचलित लोककथामा पनि मानवीय एवम् मानवेतर पात्रहरूमा मनग्य संवाद पाइन्छ ।

(ड) सामान्य घटना

साहित्यिक कथा चरित्र-चित्रणको उद्देश्यमा मात्र पनि सृजित हुन सक्ने हुँदा घटना रहित हुन सक्छन् । तर लोककथामा कथा कथनात्मकता अथवा वर्णनात्मकता अनिवार्य भएकाले घटनाहरू अनिवार्य रहन्छन् । घटनाका अभावमा लोककथा निर्माण हुन सक्दैनन् ।

(च) अभिप्राय

यसलाई कथानक रुढि, कथातन्तु वा मोटिफ पनि भनिन्छ । प्रायः जसो कथाहरूमा पटक-पटक पुनरावृत्त भइरहने एकै किसिमका दृष्टिकोणलाई अभिप्राय भनिन्छ । सौतेनि अमाका दुर्व्यवहार, दिदीबहिनीका दुर्व्यवहार, राजकुमार राजकुमारीको बीरता, नारीको कुटनैतिक चरित्र जस्ता कैयन् अभिप्राय धेरै जसो लोककथामा आधारित छन् । यसरी अभिप्रायका आधारमा विभिन्न लोककथाहरू बीच समता स्थापित भई एउटा वर्ग पनि बन्न सक्छ । साहित्यिक कथा वैयक्तिक हुने हुँदा वैयक्तिक विभिन्नता अभिव्यक्त हुन्छन् भने लोककथा लोकमानसद्वारा अभिप्रेरित अभिप्रायमा अभिव्यक्त हुन्छ । त्यसैले अभिप्राय पनि लोककथाको एउटा अनिवार्य तत्व हो ।

(छ) संघटना

प्रारम्भ र अन्त्यको एवं घटना र पात्रको संयोजनलाई संघटना भनिन्छ । संघटना वा व्यवस्थापन आधुनिक कथामा भैं लोककथामा पनि अनिवार्य तत्व मानिन्छ ।

(ज) उपयोगी दृष्टि

आधुनिक कथा भन्दा लोककथा बढी उद्देश्यपरक हुने गर्छ । लोककथाको कथन मनोरञ्जनत्मक भएर पनि अन्त्य भने शिक्षाप्रद हुने गर्छ । आधुनिक कथामा शिक्षा भन्दा चरित्र चित्रण आदि प्रमुख रहन्छ भने लोककथामा चरित्र चित्रण आदि गौण रहेर आएकाहुन्छन अनि शिक्षा मुख्य बनेर आएको हुन्छ त्यसैले उपयोग दृष्टि अनुसार लोककथामा शिक्षा हुनु लोककथाको परिचयात्मक हो । यसरी यो पनि यस विधाको मुख्य तत्व हो ।

यसरी नै अलङ्करण, वातावरण र अक्षर कथालाई पनि लोककथाको तत्वका रूपमा लिइएको पाइन्छ । लोककथा सर्वदशीय हुने हुँदा साहित्यिक कथामा भैं वातावरणलाई प्रधान तत्व मान्न सकिँदैन भने अलङ्करणलाई वर्णनात्मकता भित्र र अक्षर कथालाई घटनाहरू भित्र समेट्न सकिन्छ ।

समग्रमा लोककथाभित्र लोकमानस र अभिप्राय केन्द्रीय तत्वका रूपमा रहन्छन् भने घटना र चरित्र आदि तत्व परिधीय रूपमा रहन्छन् यिनै तत्वहरूद्वारा लोककथाको स्वरूप निर्माण हुन्छ ।

४.५ विषयगत वर्गीकरण र विश्लेषण

लोककथालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । विषयका आधारमा, शिल्पविधानका आधारमा, भावका आधारमा उद्देश्यका आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ । यि आधार मध्ये विषयगत आधारलाई लिएर वैद्यका सङ्कलित नेपाली लोककथाको वर्गीकरण गरिएको छ । लोककथामा वर्णन भएको विषयको आधारमा गरिने वर्गीकरणलाई विषयगत वर्गीकरण भनिन्छ । लोककथाको कथावस्तु विभिन्न श्रोतबाट लिइएको हुन्छ । तिनै कथामा प्रस्तुत भएको विषयवस्तुको आधारमा वैद्यका नेपाली लोककथाहरूलाई वर्गीकरण गरिन्छ ।

४.५.१ सामाजिक लोककथा र तिनको विश्लेषण

लोककथामा प्रस्तुत भएको कथावस्तु समाजसँग सम्बन्धित छ भने त्यस्ता कथालाई सामाजिक लोककथा भनिन्छ । सामाजिक लोककथामा समाजमा भएका विभिन्न मानिसहरूको स्वभाव, प्रवृत्ति, समाजमा रहेको अन्धविश्वास रूढिवादी संस्कार, धनी गरिब बीचको भेदभाव आदिलाई देखाइएको हुन्छ । समाजमा भएका स्वार्थी प्रवृत्तिहरू लाई हटाएर परोपकारी भावना पैदा गराउने, नैतिक शिक्षा दिने, उपदेश दिनेका साथसाथै मनोरञ्जन दिने उद्देश्य सामाजिक लोककथामा रहेका हुन्छन् । करुणाकर वैद्यका सामाजिक लोककथामा पर्ने कथाहरू निम्न अनुसार छन् ।

<u>कथाको शीर्षक</u>	<u>कथा सङ्ग्रह</u>
१. वीर राजकुमार	अञ्चल लोककथा भाग २
२. सत्यवादी विक्रमादित्य	अञ्चल लोककथा भाग २
३. लट्टर भा र खट्टर भा	अञ्चल लोककथा भाग २
४. दुई दिदी-बहिनी	अञ्चल लोककथा भाग २
५. धने	अञ्चल लोककथा भाग २
६. लाटो बुङ्गाको कथा	अञ्चल लोककथा भाग २
७. दिदी र भाइको कथा	अञ्चल लोककथा भाग २
८. चङ्खे र पङ्खे	अञ्चल लोककथा भाग २
९. गोबरको गुइँठा	अञ्चल लोककथा भाग १
१०. गोनुभाको खेती	अञ्चल लोककथा भाग १
११. गोनुभाको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
१२. बेसहारा	अञ्चल लोककथा भाग १
१३. एउटा चोरको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
१४. दुई जना जोगीहरू	अञ्चल लोककथा भाग १
१५. चोरमाथि चकार	अञ्चल लोककथा भाग १
१६. आठजना केटाकेटीहरू	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
१७. हरन्ते	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
१८. आमा र छोरी	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह

१९.	लाटोको कथा	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
२०.	गोनू पण्डितको कथा	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
२१.	चोरमाथि चकारी	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
२२.	चार उपदेश	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
२३.	उल्लू ससुरो बुद्धिमानी बुहारी	नेपालको लोककथा सङ्ग्रह
२४.	जोइटिङ्ग्रे	नेपाली दन्त्य कथा
२५.	जलहरी, तिलहरी र तारा	नेपाली दन्त्य कथा
२६.	गँजेडी आलु पसले	नेपालको लोककथा
२७.	सिकाबुको भगडा	नेपालको लोककथा
२८.	अल्लीको भाग्य छोराको चलाखी	नेपालको लोककथा
२९.	राजकुमार	अञ्चल लोककथा भाग २

करुणाकर वैद्यका उल्लिखित कथाहरू सामाजिक लोककथामा पर्दछन् । यी कथाहरू लोक वा समाजसँग सम्बन्धित छन् । लोककथा नेपाली समाजको उपज भएको हुनाले नेपाली समाजको सिङ्गो चित्र प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । वैद्यका कथाहरूमा पनि समाजका मूल्य मान्यता आस्था, रीतिरिवाज, चालचलन आदिलाई टिप्पै सामाजिक आवश्यकता, घटना जनभावना आदिको सिङ्गो चित्र उतारिएको छ । वैद्यका माथिका कथाहरूलाई निम्नअनुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

१. वीर राजकुमार

‘वीर राजकुमार’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित कथा मध्ये एक हो । यो कथा वैद्यले लुम्बिनी अञ्चलवाट सङ्कलन गरेको लोककथा हो (वैद्य, २०६८:१) । राजा र मन्त्रीको राजकाज सम्बन्धी सल्लाह हुनु, राजा र मन्त्रीको छोराहरू बीच मेलमिलाप हुनु कथानकको आदि भाग हो । राजाको छोरा र मन्त्रीको छोराको बीच भगडा हुनु कथानकको मध्य भाग हो । राजकुमार र मन्त्रीको छोराबीच पुनः मेलमिलाप भएर कथाको अन्त्य भएको छ । यस कथामा आएका पात्रहरू राजा, मन्त्री, राजकुमार, मैयाँ, मालिनी र जोगी छन् । यी मानवीय पात्रहरू हन् । यो कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको छ । कथामा वर्णन गरिएका पहाड, वन, जङ्गल, खोला आदिले गर्दा ग्रामीण परिवेश हो भन्न सकिन्छ । राजदरबारभित्रको परिवेश पनि कथामा आएको छ । समाजमा मेलमिलाप

भएको हेर्न नचाहने मानिसहरू हुन्छन् । त्यस्ता मानिसहरूलाई समाजबाट तिरस्कार गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ । ग्रामीण समाजमा बोलिने लोकभाषाको कारण कथा सरल, सहज र बोधगम्य बन्न गएको छ ।

२ . सत्यवादी विक्रमादित्यको कथा

करुणाकर वैद्यको 'सत्यवादी विक्रमादित्यको कथा' अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा सगरमाथा अञ्चलतिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:४९) । राजा र प्रजाको भेटघाट, राजाले प्रजाको सुख शान्तिको कामना गर्नु कथानकको आदि भाग हो । जनताहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको विक्री गर्न बजारको व्यवस्था गर्नु कथानकको मध्य भाग हो । विक्री नभएका सामान राजाले किन्नु कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानक आदि, मध्ये र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू राजा विक्रमादित्य, प्रजा, रानी हुन् । यी मानवीय पात्रहरू हुन् । कथामा समयसमयमा हाट बजारको व्यवस्थाको वर्णन भएकाले यस कथाले तराइको परिवेश झल्काउँछ । लौकिक परिवेशमा यो कथा रचना भएको छ । राजाले प्रजाको दुःखमा साथ दिनुपर्छ । जनताको पीर मर्का बुझेर जनताको सुख नै आफ्नै सुख सम्झने राजा सत्यवादी हुन्छन् । नेतृत्व लिने व्यक्तिले जनताको हितमा काम गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा रचना भएको कथाको भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

३. लट्टर भा र खट्टर भा

'लट्टर भा र खट्टर भा' करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो जनकपुर अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:५८) । लट्टर भाको घरमा वास बसेको घटनाबाट कथानकको सुरुवात भएको छ । खट्टर भाले लट्टर भाको लोग्ने स्वास्नीबीचको झगडा बनाइदिएको कथानकको मध्य भाग हो भने लट्टर भाको व्यवहारमा परिवर्तन आउनु कथानकको अन्त्य भाग हो । यस कथाको कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथामा खट्टर भा, लट्टर भा, राजा र वास वस्न आउने जस्ता मानवीय पात्रहरू रहेका छन् । ठाउँ ठाउँमा पोखरीको वर्णन गरिएवाट तराइ क्षेत्रको परिवेशमा कथाको रचना भएको देखिन्छ । मानिसले लोभ गर्नाले आफूले पाएको चीज गुमाउनु पर्छ त्यसैले अर्काको लोभ गर्नुहुँदैन

भन्ने उद्देश्य कथाले बोकेको छ । वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको कथामा कतै कतै प्रश्नोत्तर शैलीको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । भाषा सरल र बोधगम्य किसिमको छ ।

४. दुई दिदी बहिनी

‘दुई दिदी बहिनी’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो कोशी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:६४) । यस कथाको कथानक आदि,मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा दिदी बहिनीको आर्थिक अवस्थाको तुलना गरिएको छ । यसको विकास बूढाले दिदीलाई धनी बनाइदिएको र बहिनीले पनि दिदी कै कार्यको अनुशरण गर्दा बहिनीलाई केही नभएको घटनाबाट अगाडि बढेको छ । यस कथामा आएका पात्रहरूमा दिदी, बहिनी र बूढो हुन् । कार्य भूमिकाका आधारमा दिदी, बहिनी प्रमुख पात्र हुन् भने बूढो सहायक पात्र हो । यी मानवीय पात्र हुन् । सिस्नो टिपेर खाने, छरछिमेकवीच ऐचोपैचो गर्ने, मेलापात जाने जस्ता कार्यको वर्णनबाट यो कथा ग्रामीण परवेशको हो भन्न सकिन्छ । सामाजिक परिवेश पनि कतै कतै झल्किएको छ । समाजमा देखिएको आर्थिक असमानतालाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ । मानिसले सत्य छोड्नु हुँदैन । सत्मार्गमा लागिरहे गरीबको पनि पक्का सुखका दिन आउँछन् भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ । भाषा सरल, स्पष्ट र बोधगम्य रहेको देखिन्छ ।

५. धने

‘धने’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित लोककथा हो । यो कर्णाली अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:७०) । धनेको पारिवारिक वर्णनबाट कथानकको सुरु भएको छ । धनेको अल्छी गर्ने वानीले काम नगरी चोरी गरेर गाउँलेलाई दुःख दिएको घटनामा कथानकको विकास अगाडि बढेको छ । धनेले गाउँका सबै मानिसलाई मारेर समाप्त पारेको कथानकको अन्त्य भाग हो । यस कथाको धने प्रमुख पात्र हो । कथामा धनेकी आमा, धनशोभा, ज्योतिषी, गाउँले, केटाकेटी जस्ता पात्रहरू प्रयोग भएका छन् । यिनीहरू मानवीय पात्र हुन् । बारीमा तिल लगाउने, भीर, पाखा, खोलानाला, पहाड आदिको वर्णन गरिएकाले यो ग्रामीण परिवेशको कथा हो भन्न सकिन्छ । धने जस्ता खराब मानिसले समाजलाई विगार्दछ, यस्ता मानिसलाई समाजले दण्ड दिनुपर्छ । समाजलाई विकृति र विसङ्गतिबाट मुक्त गरी समुन्नत र आदर्श समाजको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने

उद्देश्य कथाले लिएको छ । यस कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ । भाषा सरल र बोधगम्य रहेको छ ।

६. लाटो बुङ्गाको कथा

‘लाटो बुङ्गाको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो वाग्मती अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:८१) । कालोमाटो भिक्न गएको बाबुलाई छोरो भात पुऱ्याउन गएको घटनाबाट कथानक सुरु भएको छ । बाबुचाले ससुराली जाँदा बाटामा गरेका कार्यहरू र ससुराली पुगेपछि गरेका कार्य कथानकको विकास हो भने आमालाई वाराको रोटी पकाउन लगाएको कथानकको अन्त्य भाग हो । आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानकको विकास भएको छ । कथामा आमा, बाबु, सासू, ससुरा र बाबुचा जस्ता पात्रहरू आएका छन् । यिनीहरू मानवीय पात्र हुन् । खेतमा कालोमाटो भिक्ने, भेडा पाल्ने, गोरेटो बाटोको वर्णनबाट कथाको परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ । लठ्यौरो मानिसले गर्ने व्यवहार अप्ठ्यारो हुन्छ । सबैले लाटोको भाषा बुझ्न सक्दैनन् । उसका आमावावुले मात्र बुझ्न सक्छन् भन्ने उद्देश्य लिनको साथै मनोरञ्जन दिने उद्देश्य कथाको रहेको छ । कथामा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । भाषा सरल सहज र बोधगम्य रहेको छ ।

७. दिदी र भाइको कथा

‘दिदी र भाइको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । बाहुन र बाहुनीको जीवनचर्याबाट कथानकको सुरु भएको छ । बाहुन र बाहुनीले भोगेका समस्या कथानकको मध्य भाग हो । दिदीले छल गरी भाइलाई मारेर पोइल जानु कथानकको अन्त्य भाग हो । आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानकको विकास भएको छ । यस कथामा आएका पात्रहरू बाहुन, बाहुनी, बाहुनको छोरा, छोरी, दिदी, भाइ हुन् । बाहुन र बाहुनी यस कथाका प्रमुख पात्र हुन् । दिदी र भाइ चाहिँ यस कथाका सहायक पात्र हुन् । यी सबै मानवीय पात्र हुन् । ग्रामीण समाजको वर्णन कथामा आएकाले यो कथाले ग्रामीण परिवेश समेटेको देखिन्छ । ग्रामीण समाजमा तिथि, श्राद्ध, संक्रान्ति, औसी, पूर्णिमा इत्यादिमा गाउँ जानु र सिदा बटुल्नुबाट सांस्कृतिक परिवेशको झल्को पनि पाइन्छ । पोइल जानका लागि दिदीले भाइलाई मारेको घटना कथामा प्रस्तुत भएको छ ।

समाजमा रहेका दिदी जस्ता निर्दयालु नारीहरूलाई सचेत गराउनु कथाको उद्देश्य हो । पोइल जानको लागि भाइलाई मारु पढैन, मन मिलेमा कुनै हानी नोक्सानी नपुराइ जान सकिने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र संवादात्मक रहेको छ । भाषा सरल र बोधगम्य रहेको छ ।

८. चड्खे र पड्खे

‘चड्खे र पड्खे’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो लुम्बिनी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:१०९) । गिठे भण्डारी नाम गरेको गरिब व्यक्ति तुलाधर श्रेष्ठ नाम गरेको सेठको घरमा नोकर बसेको घटनाबाट कथानकको सुरुवात भएको छ । गिठेका छोराहरू चड्खे र पड्खेले सेठको घरमा नोकर बस्नुपर्दाको सास्ती र उनीहरूले गरेका कार्य कथानकको मध्य भाग हो । पड्खे साहूको ऋण चुक्ता गरी घर फर्कनु कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । कथामा आएका पात्रहरू गिठे भण्डारी, तुलाधर श्रेष्ठ, चड्खे, पड्खे, सेठको श्रीमतीहरू, सेठको छोरो आदि रहेका छन् । यी पात्रहरूमा पड्खे प्रमुख पात्र हो । सेठ र चड्खे सहायक पात्रका रूपमा रहेका छन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । यस कथामा आएका अन्य पात्रहरू गौण पात्रका रूपमा रहेका छन् । स्थानगत रूपमा हेर्दा गुल्मी जिल्लाको धुरकोट गाउँको परिवेश आएको छ । खेत, बारी, भीर, पाखा आदि परिवेश पनि कथामा पाइन्छ । आर्थिक विभेदको अन्त्य भइ आर्थिक समनता हुनुपर्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । शैली वर्णनात्मक र संवादात्मक रहेको छ भने भाषा सरल र सहज किसिमको रहेको छ ।

९. गोबरको गुडँठा

‘गोबरको गुडँठा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो लुम्बिनी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:१५) । एकैघरका तीन दाजुभाइले एकै घरका तीन दिदी बहिनीसँग विवाह भएबाट कथानक सुरु भएको छ । तीनै भाइ व्यापारको सिलसिलामा परदेश गएर घर नआएसम्मको घटनाक्रम कथानकको मध्य भाग हो । परदेशबाट फर्कनु, ससुराली जानु, ज्वाइँहरूको पराक्रम देखेर सासू, ससुरा खुसी हुनु कथानकको अन्त्य भाग हो । यसरी आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानकको विकास भएको छ । तीन दाजुभाइ, तीन दिदीबहिनी, सासुससुरा ,

सुगा, महात्मा पात्रहरू कथामा प्रयोग भएका छन् । सुगा मानवेत्तर पात्र हो । वन, जङ्गल, महात्माको कुटी, देश, परदेश आदि परिवेश कथामा आएको छ । ग्रामीण र सहरी दुवै परिवेश कथामा आएको छ । कुनै पनि कुरा बोल्दा विचार गरेर बोल्नुपर्छ । बाहिर नराम्रो देखिए पनि भित्री गुण राम्रो भएको वस्तुहरू हुन्छन् । कुनै पनि चिजको रूपलाई भन्दा गुणलाई महत्व दिनुपर्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ भने भाषा सरल, सहज र बोधगम्य रहेको छ ।

१०. गोनु भ्नाको खेती

‘गोनु भ्नाको खेती’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलन गरिएको सामाजिक लोककथा हो । यो जनकपुर अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:२३) । यो कथाको कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा भएको छ । गोनुभ्नाले खेतीगर्न थाल्नु कथानकको आदि भाग हो । खेतमा असर्फी गोडेको बाहना गरी चोरहरूलाई खेत खन्न लगाउनु कथानकको अन्त्य भाग हो । यस कथाका पात्रहरू गोनु भ्ना, गोनु भ्नाकी श्रीमती, जमिनदार, चोरहरू, डोम हुन् । कथाको प्रमुख पात्र गोनु भ्ना हो । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । गोरु गाडामा भारी बोक्ने वर्णन कथामा भएकाले तराइको परिवेशमा यस कथाको रचना भएको छ । ६ महिनाको समयगत परिवेशमा कथा रचना भएको देखिन्छ । समाजामा खराब आचरण भएका मानिसलाई सद्मार्गमा ल्याउनुपर्छ र बुद्धिले जति ठूलो काम बलले गर्न सक्दैन भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र संवादात्मक रहेको छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

११. गोनु भ्नाको कथा

‘गोनु भ्नाको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो जनकपुर अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ :२९) । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । गोनु भ्ना र श्रीमतीबीच भएको संवाद कथानकको आदि भाग हो । यस भागमा गोनु भ्ना बजार जान लाग्दा श्रीमतीलाई ल्याउनुपर्ने आवश्यक सामानको बारेमा सोधेका छन् । मध्य भागमा श्रीमतीले ल्याउने भनेको सामान घोघनाबाट लिनका लागि भएको संवाद छ । अन्त्य भागमा श्रीमतीको इच्छा पूरा गरेको घटना छ । यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू गोनु भ्ना, गोनु भ्नाकी श्रीमती, घोघना, परमेश्वर छन् । गोनु भ्ना प्रमुख पात्र हो । यी मानवीय पात्रहरू हुन् । तराइको परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । ठगी गर्ने प्रवृत्ति कथामा देखिएको छ ।

समाजमा ठगी गर्ने प्रवृत्ति बोकेका मानिसहरूको अन्त्य गरी आदर्श र समुन्नत समाजको निर्माण गर्नु यस कथाको उद्देश्य रहेको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा रचना भएको प्रस्तुत कथाको भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको रहेको छ ।

१२. बेसहारा

‘बेसहारा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित लोककथा हो । यो सगरमाथा अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५ :७३) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा विकास भएको छ । कथाको आदि भागमा राम बहादुर विरामी परेको छ । उसको हेरविचारमा स्वास्नी र छोरा लागेका छन् । रामबहादुरको मृत्युको घटनाक्रम कथानकको मध्य भागमा विकास भएको छ । रामबहादुरकी श्रीमती बेसहारा बनेर साहारा खोज्दै हिडेको कथानकको अन्त्य भागमा देखाइएको छ । यस कथामा रामबहादुर , छोरो विनोद र श्रीमती बाटुली पात्रहरू रहेका छन् । यी मानवीय पात्रहरू हुन् । तराईको शिवपुरी गाउँ कथाको परिवेश हो । जन्म, मृत्यु, विवाह, ब्रतबन्ध जस्ता सामाजिक परिवेश पनि कथामा आएको छ । निम्न वर्गीय मानिसहरूले जीवनमा भोग्नुपरेको पीडा र समस्यालाई देखाउनु कथाको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यस कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको देखिन्छ ।

१३ . एउटा चोरको कथा

‘एउटा चोरको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा बाबुलाई छोरोले जीविका कसरी चलाउला भन्ने चिन्ता लागेको छ । छोरोलाई चोरीको तालिम दिएको र छोरोको परीक्षा लिएको घटनाक्रम कथानकको मध्य भागमा विकास भएको छ । कथानकको अन्त्यमा बाबुलाई छोरोप्रति विश्वास हुन्छ र दुवैसँगै चोर्न जान्छन् । कथामा बाबु र छोरा दुई जना मात्र पात्र रहेका छन् । यी मानवीय पात्र हुन् । गाउँको वर्णन कथामा भएको हुनाले कथा ग्रामीण परिवेशको रहेको छ । मानिसले जीविका चलाउन केही न केही पेशा गनुपर्छ । छोरोको भविष्यप्रति बाबु सधैं चिन्तित रहन्छन् भन्ने उद्देश्य कथाको रहेको छ । कथा छोटो आकारको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको देखिन्छ ।

१४. दुई जना जोगीहरू

‘दुई जना जोगीहरू’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । दुईजना जोगीहरू भिक्षा माग्न जङ्गलमा पुग्नु, रात पर्नु, वास बस्ने ठाउँ खोज्न गुफामा पुग्नु कथानकको आदि भाग हुन् । गुफाभित्र वास बसेको जोगीलाई खानु, साथीलाई खाएको दृश्य देखि डराएर चिम्टा तताइ जोगीको आँखा घोचिदिनु कथानकको मध्य भाग हो । कथामा जोगीहरू पात्रको रूपमा आएका छन् । यी मानवीय पात्र हुन् । यस कथाको परिवेशको रूपमा जङ्गल, गुफा, आगाको धुनी आदि आएका छन् । मानिसले अन्तिम अवस्थामा जस्तोसुकै कठीन कार्य गर्न पनि सफल हुन्छ भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको छ ।

१५. चोरमाथि चकार

‘चोरमाथि चकार’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो लुम्बिनी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:१०६) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यमा विकास भएको छ । आदि भागमा चोर्न गएका सन्ते र धनेको परिचय हुन्छ, र सँगै चोर्न जान्छन् । मध्य भागमा सन्ते र धने दुवैले एकअर्कामा विश्वास गर्ने प्रण गर्दछन् र अन्त्य भागमा आनन्दले जीवन विताउँछन् । कथामा आएका रामदत्त सेठ, सन्ते, धने, रविलाल पात्रहरू छन् । यी मानवीय पात्रहरू हुन् । अर्घाखाँची जिल्लाको अर्धाम गाउँ, भीरवास, सेठको घर, पोखरी, दुनिपाटो कथामा स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । मृत्यु भएपछि गरिने संस्कार पनि कथामा परिवेशको रूपमा आएको छ । हाम्रो समाजमा चोरी गर्ने जस्ता विकृतिहरू वढ्दै गएका छन् । यसको निराकरण गरेर विकृतिहरूलाई हटाउनुपर्छ भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ भने भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

१६. आठजना केटाकेटीहरू

‘आठ जना केटाकेटीहरू’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो सामाजिक कथा अन्तर्गत पर्दछ । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथाको आदि भागमा आठ जना केटाहरू धन कमाउन विदेश जान लागेको र बीचमा खोलो तरेर गन्दा नपुगेको सम्मको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा आठैजना केटाहरू बुढाको घरमा काम गर्न गएको घटना वर्णन छ ।

मध्य भागमा एकजना बूढो मानिसले एक-एक गरी गनेर आठै जना पुऱ्याइदिएको घटनाको वर्णन छ । कथामा आएका पात्रहरू बुनचा, बुनचाका साथीहरू, बुनचाको आमा, बुढा मानिस हुन् । बुनचा यस कथाको प्रमुख पात्र हो । आफ्नो देशमा काम नपाएर युवाहरूलाई विदेश जान परेको बाध्यतालाई कथाले उद्देश्य बनाएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर किसिमको छ । भाषा सरल सहज किसिमको रहेको छ । कतै कतै कय्गु, बाना वा जस्ता नेवारी शब्दहरूको प्रयोग पनि कथामा गरिएको छ ।

१७. हरन्ते

‘हरन्ते’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथामा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो गुल्मी जिल्लामा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:३३) । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा विकास भएको छ । हरन्तेको जन्मसम्मको घटनाक्रम आदि भागमा पर्छ । हरन्तेको बाल्यकालदेखि युवावस्था र उसको स्वभाव र उसले गरेका कार्यहरूको घटनाक्रम मध्य भागमा पर्दछ । हरन्तेको पीरले बाबुआमाले घर छोडेर गएको घटनाक्रम कथानकको अन्त्य भाग हो । यस कथामा हरन्ते, हरन्तेको बाबु, हरन्तेको आमा जस्ता पात्रहरू आएका छन् । हरन्ते यस कथाको प्रमुख पात्र हो । उसकै केन्द्रियतमा कथावस्तु अगाडि बढेको छ । गुल्मी जिल्लाको छिलिम्मे, धुर्कोट कथाको स्थानगत परिवेश हो । पाठपूजा, धर्मकर्म, ब्रतवस्ने जस्ता सांस्कृतिक परिवेश पनि कथामा आएका छन् । वन जङ्गल खेतवारी, खोलानाला जस्ता परिवेश पनि कथामा आएका छन् । यो ग्रामीण परिवेशको कथा हो । छोरालाई धेरै माया दिएर पुलपुल्यायो भने नराम्रो बाटोमा लाग्न सक्छ र समाजलाई नै दुःख दिन्छ भन्ने उद्देश्य कथाले बोकेको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक किसिमको छ । भाषा सरल सहज र बोधगम्य छ ।

१८. आमा र छोरा

‘आमा र छोरा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा विकास भएको छ । आदि भागमा आमा छोरा दुवै काममा गएर आफ्नो जीविका चलाएको घटनाक्रम छ । मध्य भागमा माहात्मालाई छोरा धर्मले भेटेर माहात्माबाट ज्ञान प्राप्त गरेर धेरै धनी बनी विवाह गरेको घटनाक्रम छ । कथानकको अन्त्यमा आमा, छोरा र बुहारी सुखपूर्वक जीवन विताउन थालेको घटना छ । कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू आमा, छोरा (धर्म), बुहारी, माहात्मा रहेका छन् । धर्म कथाको प्रमुख पात्र हो । धर्मको आमा र माहात्मा

सहायक पात्र हुन् । यिनीहरू मानवीय पात्र हुन् । गाउँको वर्णन कथामा गरिएकाले यसको परिवेश ग्रामीण हो । वन, जंगल , नदी, आदि परिवेश पनि कथामा आएको छ । मानिसहरू स्वार्थी प्रवृत्तिले गर्दा दुःख पाइरहेका हुन्छन् । स्वार्थी प्रवृत्तिलाई त्यागेर निस्वार्थ भावना लिनुपर्छ भन्ने सन्देश कथाले लिएको छ । मानिसको जीवन सुख र दुःखको मिलन हो । कहिले सुख हुन्छ, त कहिले दुःख भन्ने भाव कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ । भाषा, सरल र सहज र स्वभाविक किसिमको छ ।

१९. लाटोको कथा

‘लाटोको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा संकलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा आदि, मध्य र अन्त्यको कथानकमा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा लाटोको पारिवारिक पृष्ठभूमिको वर्णन गरिएको छ । कथानकको मध्य भागमा लाटोले गर्ने कार्यको घटनाक्रम प्रस्तुत गरिएको छ । कथानकको अन्त्य भागमा लाटोले गधालाई मारेको र दुःख पाई रुँदै दिन बिताउन परेको वर्णन छ । कथामा लाटो, बाबु , आमा, दाजु, भाउजू जस्ता पात्रहरू रहेका छन् । लाटो कथाको प्रमुख पात्र हो । यी मानवीय पात्र हुन् । कथामा ग्रामीण परिवेश देखाइएको छ । धान भुलेको खेत, बाखा चराउने जंगल जस्ता परिवेश पनि आएको छ । अज्ञानमा गरेका कार्यहरू सफल नहुने र उल्टो भइ विनाश हुने गर्छ त्यसैले मानिसले नबुझीकन कुनै काम गर्न नहुने सन्देश कथाले लिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ । भाषा सरल र बोधगम्य किसिमको छ ।

२०. गोनू पण्डितको हास्यकथा

‘गोनू पण्डितको हास्यकथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा संकलित सामाजिक लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य, र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । गोनू पण्डितको घरमा चोरहरू आएका घटना कथानकको आदि भागमा छ । चोरहरूलाई छक्याउन श्रीमान् श्रीमतीको सल्लाह गरेदेखि चोरहरूलाई अम्बाको बोटमा धनसम्पत्ति भुण्डाएर राखेको घटनाक्रम कथानकको मध्य भाग हो । अम्बाको बोटमा भएको अरिङ्गालले चोरहरूलाई टोकेर भगाएको घटना कथानकको अन्त्य भाग हो । कथामा आएका पात्रहरू गोनू पण्डित, गोनूकी श्रीमती, चोरहरू छन् । प्रमुख

पात्रका रूपमा गोनू पण्डित आएका छन् भने अन्य सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् । सबै पात्र मानवीय पात्र हुन् । कथामा ग्रामीण परिवेश आएको छ । समाजमा असल र खराब दुवै किसिमका मानिसहरू बसेका हुन्छन् । असल मानिसले खराब मानिसलाई आफ्नो बुद्धिको प्रयोगले तह लगाउन सक्छ, भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । हास्य व्यङ्ग्य शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको रहेको छ ।

२१. चोरमाथि चकारी

‘चोरमाथि चकारी’ करुणाकर वैद्यको नेपाली लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । आमाले छोरालाई केटी खोजेर विवाह गरेदेखि घरव्यवहार चलाउन दिएको उपदेश कथाको आदि भाग हो । घर व्यवहार चलाउन चोरी पेशामा लागेको, चोर्न थालेको र चोरेर ल्याएको सामान पनि चोरी भएको घटनाक्रम कथानकको मध्य भाग हो । चोरी गर्ने काम खराब भएकाले चोरी नगर्ने प्रतिज्ञा चोरले गरेको कथानकको अन्त्य भाग हो । यस कथाको युवक, युवककी आमा चोरहरू पात्र हुन् । युवक कथाको प्रमुख पात्र हो । सबै पात्रहरू मानवीय पात्रका रूपमा आएका छन् । कथामा आएका वाक्यहरू धेरै गाउँहरूको बीच एउटा ठूलो सहर थियो । सहर ज्यादै राम्रो र सुन्दर थियो (वैद्य, २०६५:१२०) । प्रस्तुत वाक्यहरूबाट पनि प्रष्ट हुन्छ कि सहरको परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । कतै कतै ग्रामीण परिवेश पनि झल्किएको छ । जस्तै :- भोलिपल्ट आमाले एक गाउँकी केटी खोजेर छोरालाई कुरा चलाइन् (वैद्य, २०६५:१२०) । घर व्यवहार चलाउन काम गर्नुपर्ने बिनाकाम मानिस यसै हिड्न नहुने शिक्षा कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ भने भाषा सरल किसिमको छ ।

२२. चार उपदेश

‘चार उपदेश’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । कथानकको सुरुभागमा बुढाबुढीका ५ छोराहरू मध्ये चारजना विदेश गएको र एउटा घर मै बसेकोदेखि कान्छाको विवाह भएको घटनाक्रमसम्म प्रस्तुत भएको छ । कथानकको मध्य भागमा मर्ने वेलामा बाबुले छोरालाई दिएको चार उपदेशहरू वर्णन छ । कथानकको अन्त्य भागमा छोराको बाबुले दिएको उपदेश परीक्षण गरेको र सत्य सावित

भएको घटनाक्रम छ । यसरी आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानकको विकास भएको छ । बूढाबूढी, छोराहरू, राजा, कामी कथामा आएका पात्रहरू हुन् । सबै पात्रहरू मानवीय छन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । बारीमा दगुर्दा तिलका ठेटना उसका खुट्टामा विभून् गए (वैद्य, २०६५:१३९) । प्रस्तुत वाक्यमा बारीमा तिल छर्ने कार्य ग्रामीण इलाकामा हुने भएकाले कथा ग्रामीण परिवेशको हो भनी प्रमाणित गर्न सकिन्छ । बुढापाकाले दिएको अर्ति उपदेश मान्नु पर्छ । अर्ति उपदेश नमान्ने मानिसले जीवनमा ज्यादै दुःख पाउँछ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ भने भाषा सरल र सहज किसिको छ ।

२३ उल्लू ससुरो र बुद्धिमानी बुहारी

‘उल्लू ससुरो र बुद्धिमानी बुहारी ’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा ससुराले बुहारीमाथि अनेक किसिमका शङ्का गरी चियोचर्चो गरेको घटनाक्रम छ । मध्य भागमा ससुराले बुहारीलाई भूठो आरोप लगाएर थुनाएको घटना वर्णन छ । अन्त्य भागमा बुहारीको बयानले ससुरो उल्लू र थुन्ने मानिस महाउल्लू भएका घटनाको वर्णन छ । ससुरो, बुहारी, छोरो, बटुवाहरू, बडाहाकिम, सुब्बा साहेब, प्रहरी पात्रहरू कथामा आएका छन् । यी सबै पात्रहरू मानवीय हुन् । एकदिनको कुरो थियो बुहारीले भात खाइवरी अड्डा जाने समयमा ससुरालाई तमाखु टकाइन् र आफूचाहिँ गाग्रो समाई पानी ल्याउन पनेरातिर गइन् (वैद्य, २०६५:१४२) । प्रस्तुत वाक्यलाई हेर्दा पँधेराबाट गाग्रामा पानी बोक्ने चलन ग्रामीण क्षेत्रमा हुन्छ । कथामा ग्रामीण परिवेश प्रयोग भएको छ । अतीतको जाली मन सफा बनाएर यो गाउँले कथा टुङ्गिन्छ (वैद्य, २०६५:१४६) । यसबाट ग्रामीण परिवेश झल्केको देखिन्छ । अनावश्यक कुरामा शङ्का गर्न नहुने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ भने भाषा सरल र सहज किसिमको छ ।

२४. जोइटिङ्गे

‘जोइटिङ्गे’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो दिङ्लातिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:१) आदि , मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानक अगाडि बढेको छ । छोराको विवाहसम्मको घटनाक्रम आदि भागमा

रहेको छ । ससुराले बुहारीलाई मारेको, छोराको अर्को विहे गरेको र बाबु छोपाले नै दुःख पाएको घटनाक्रम मध्य भागमा छ । आफूले गरेको कार्यबाट पछुताउन परेको घटना कथानकको अन्त्यमा छ । कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू बाबु, छोरा , बुहारी, स्याल, काग, महाजन आदि हुन् । स्याल र काग मानवेत्तर पात्र हुन् । कथामा ग्रामीण परिवेश आएको छ । समाजमा रहेको अन्धविश्वास, नारीमाथि हुने गरेको भेदभाव, मानिसले सत्य बाटो लिनुपर्ने तर्फ सचेत गराउनु नै यस कथाको उद्देश्य हो । कथामा प्रयोग भएको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

२५. जलहरी, तिलहरी र तारा

‘जलहरी, तिलहरी र तारा’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यो धनकुटामा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:५७) । आदि, मध्य र अन्त्यमा कथानकको विकास भएको छ । रानीलाई आफू मरे भने राजाले अर्की स्वास्नी ल्याउँछन् भन्ने चिन्तादेखि रानीको मृत्यु हुनु र राजाले अर्को विवाह गर्नु सम्मको घटनाक्रम कथानकको आदि भागमा छ । राजाले विवाह गरेदेखि रानीले सौतेनी छोराछोरीमाथि गरेको व्यवहार कथानकको मध्य भागमा छ । राजकुमारहरू र आफ्नी बहिनीलाई पाएर आनन्दसाथ राजकाज गरेको घटना कथानकको अन्त्य भागमा रहेको छ । राजा, रानी, जलहरी, तिलहरी कथाका पात्रहरू हुन् । राजा रानी सहायक पात्र हुन् भने अन्त्यका सवै गौण पात्रहरू हुन् । सवै मानवीय पात्र हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । दुवै भाइ भागेर जङ्गलतर्फ लागे (वैद्य, २०६५:५७) । प्रस्तुत पङ्क्तिले पनि ग्रामीण परिवेशलाई झल्काएको छ । सौतेनी व्यवहार अत्यन्त खतरापूर्ण र निष्ठुरी हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली व्याख्यात्मक किसिमको रहेको छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको रहेको छ ।

२६. गँजेडी आलुपसले

‘गँजेडी आलुपसले’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यस कथामा आलुपसलेको गाँजा खाने लत देखाइएको छ । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको देखाइएको छ । आदि भागमा गँजेडी पसलेको गाँजा खाने लत र उसको व्यापार सम्बन्धी वर्णन छ । मध्य भागमा

राजाले पसलेलाई राजा बनाइदिएको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा गँजेडी आलुपसलेले सोचे जस्तो काम गर्न नसकेको वर्णन छ । पसलमा बसेर आलु बेच्ने, गाँजा खाने, मानिस थुपार्ने गाँजाको सुरमा बरबराउने परिवेश कथामा आएको छ भने, अर्को तिर राजदरबारभित्रको परिवेश पनि कथामा छ । राजा, आलुपसले, आलु पसलेकी आमा कथामा आएका पात्रहरू हुन् । आलुपसले कथाको प्रमुख पात्र हो । अन्य सहायक पात्रको रूपमा आएका छन् । मानिस स्वभावैले स्वार्थी हुन्छ । स्वार्थी मानिसले कहिल्यै पनि समाजको उन्नति सोचेको हुँदैन । मानिसले व्यक्त गरेका भावनालाई व्यवहारमा उतार्न सकिँदैन । गर्न नसकिने भाव व्यक्त गर्नाले आफूलाई नै हानी गर्ने सन्देश कथाले व्यक्त गरेको छ । कथाको भाषाशैली सरल र सहज किसिमको छ ।

२७. सीकाबुको भगडा

‘सीकाबुको भगडा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । बुलाचाको लोग्ने स्वास्नी दशैं चाड मनाउँदै गरेको क्रममा कथानकको सुरु भएको छ । दशैं जस्तो ठूलो चाडमा मानिसहरू राम्रा राम्रा लुगा लगाएर देव-देवीहरूको स्थानमा आफूले सकेको बोका, हाँस, वा कुखुरा बली चढाएर पूजा गर्न लाग्छन् अनि सवै जहान परिवार मिलेर घरमा भोज भतेर हुन्छ (वैद्य, २०६५:४६) । यसरी कथानक अगाडि बढेको छ । कथानकको मध्य भागमा सिकाबुको सम्बन्धमा भगडा छ । कथानकको अन्त्यमा सीकाबुको भगडाको छिनोफानो भएको छ । बुला ज्यापू, बुला ज्यापूकी स्वास्नी, भानिज, गाउँले कथामा आएका पात्रहरू हुन् । बुला ज्यापू प्रमुख पात्र हो । बुला ज्यापूकी श्रीमती सहायक पात्र हो । र अन्य गौण पात्र हुन् । सवै मानवीय पात्रका रूपमा आएका छन् । कथाको परिवेश काठमाडौँ उपत्यका रहेको छ । ज्यापूहरूको वासस्थान काठमाडौँ हो । नेवारहरूको रीतिरिवाजअनुसार सिकाबु खानेकुराको वर्णन कथामा प्रस्तुत भएको छ । कतैकतै सांस्कृतिक परिवेश पनि झल्किएको देखिन्छ । आफ्नो रीतिरिवाज चालचलन र परम्परालाई कायम राख्नुपर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको छ । कतै कतै पिखालखुँ जस्ता नेवारी शब्दको प्रयोग पनि कथामा देखिन्छ ।

२८. अल्ल्छीको भाग्य, छोराको चलाखी

‘अल्ल्छीको भाग्य, छोराको चलाखी’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित सामाजिक लोककथा हो । यस कथाको कथानक काले र भुडुलेको बाबुले छोराहरू पाल्न नसकेर लाहुर गएको प्रसंगबाट सुरु भएको छ । मध्य भागमा लाहुरमा धन सम्पत्ति कमाएको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा खेतवारी किनी खेती गरेर आनन्दसंग जीवन विताएको वर्णन छ । काले, मुडुले, कथाको प्रमुख पात्र हुन् । कालेको बाबु कथाको सहायक पात्र हुन् र अन्य गौण पात्र हुन् । यी सबै मानवीय पात्र हुन् । कथा ग्रामीण परिवेशको छ । डाडाँ काडाँ, वनजंगल, खेतवारी आदिको वर्णनबाट पनि कथाको परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ । कथामा दिएका पंक्तिहरूबाट ग्रामीण परिवेशको हो भन्न सकिन्छ । जस्तै: धातिवाड अम्बर ग्राम पञ्चायत अन्तर्गत लेकको टुप्पामा बस्ने काले र मुडुले भन्ने दुइजना दाजुभाइ थिए । त्यही ग्राम पञ्चायत थाप्लेको डाँडा भन्ने जंगलमा गई फलफूल, कन्दमूल आदि खाने गर्न थाले (वैद्य, २०६५:८९) । मानिस कामको खोजीमा जहाँ गए पनि उसलाई अन्त्यमा आफ्नै ठाउँ समाजको आवश्यकता पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ भने भाषा सरल र स्पष्ट रहेको छ ।

२९. राजकुमार

‘राजकुमार’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित कथा मध्ये एक हो । यो कथा वैद्यले लुम्बिनी अञ्चलबाट सङ्कलन गरेको लोककथा हो (वैद्य, २०६८:१) । राजा र मन्त्रीको राजकाज सम्बन्धी सल्लाह हुनु, राजा र मन्त्रीको छोराहरू बीच मेलमिलाप हुनु कथानकको आदि भाग हो । राजाको छोरा र मन्त्रीको छोराको बीच भगडा हुनु कथानकको मध्य भाग हो । राजकुमार र मन्त्रीको छोराबीच पुनः मेलमिलाप भएर कथाको अन्त्य भएको छ । यस कथामा आएका पात्रहरू राजा, मन्त्री, राजकुमार, मैयाँ, मालिनी र जोगी छन् । यी मानवीय पात्रहरू हुन् । यो कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको छ । कथामा वर्णन गरिएका पहाड, वन, जङ्गल, खोला आदिले गर्दा ग्रामीण परिवेश हो भन्न सकिन्छ । राजदरबारभित्रको परिवेश पनि कथामा आएको छ । समाजमा मेलमिलाप भएको हेर्न नचाहने मानिसहरू हुन्छन् । त्यस्ता मानिसहरूलाई समाजबाट तिरस्कार गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य कथाले लिएको छ । कथाको

शैली वर्णनात्मक छ । ग्रामीण समाजमा बोलिने लोकभाषाको कारण कथा सरल, सहज र बोधगम्य बन्न गएको छ ।

४.५.२ अतिप्राकृतिक लोककथा

कल्पना समेत गर्न नसकिने कुरालाई, सहज रूपमा गरेर देखाउनु दैवी शक्ति प्राप्त गर्नु, अत्यन्त चमत्कारी जादूगरी किसिमका लोककथालाई अतिप्राकृतिक लोककथा भनिन्छ । यस्ता कथाले मनोरञ्जन दिनुका साथै साहस र विरता प्रदान गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । करुणाकर वैद्यका अतिप्राकृतिक लोककथाहरू यस प्रकार छन् :

<u>कथाको शीर्षक</u>	<u>कथा सङ्ग्रह</u>
१. राजकुमार वसन्त	अञ्चल लोककथा भाग १
२. भाङ्ग्रेको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
३. इमान्दार कुकुर र विरालो	अञ्चल लोककथा भाग १
४. किचकन्नीको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
५. लट्ठू पहलवान	अञ्चल लोककथा भाग १
६. धर्मात्मा र पापी	अञ्चल लोककथा भाग १
७. एक बूढो र एक बूढी	अञ्चल लोककथा भाग १
८. एक बाहुन	नेपाली दन्त्यकथा
९. कोदे साहू	अञ्चल लोककथा भाग २
१०. चार राजकुमार	अञ्चल लोककथा भाग २
११. काल र बाहुन	अञ्चल लोककथा भाग २
१२. भाग्यमानी सार्की	अञ्चल लोककथा भाग २
१३. लाटो	अञ्चल लोककथा भाग २
१४. हिट्वा	अञ्चल लोककथा भाग १
१५. टुहिरी	नेपालको लोककथा
१६. राक्षसी महारानी	नेपालको लोककथा
१७. भाग्यको खेल	नेपालको लोककथा
१८. तीनवटा कौडीको कथा	नेपालको लोककथा

१९. राजा नीर्गको कथा	नेपालको लोककथा
२०. स्याल र बूढो	नेपालको लोककथा
२१. तीसमरखाँ थारु	नेपालको लोककथा
२२. जस्तोलाई त्यस्तो	नेपालको लोककथा
२३. फर्सी जत्रो छोराको पराक्रम	नेपालको लोककथा
२४. ठगको कथा	नेपाली दन्त्य कथा
२५. चलाख बालक	नेपाली दन्त्य कथा
२६. राजकुमार बलवीर	नेपालको लोककथा
२७. आमा र छोरीको प्रेम	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
२८. लाटो र बाठो	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
२९. प्रथम आबिष्कार	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३०. धोगनवीरको कथा	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३१. बूढी र कुखुरा	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३२. बूढी बाख्री धोच्चलेचाको कथा	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३३. चल वयल वैकुण्ठे	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३४. कनिका डोराउ	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३५. सात राजकुमार र सात राजकुमारी	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३६. कोदाको रोटी एक बाहुन	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३७. हिटिरे	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह
३८. पिंजराको बुलबुल	नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह

माथि उल्लिखित कथाहरू अतिप्राकृतिक लोककथा अन्तर्गत पर्दछन् । उपर्युक्त कथाहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण क्रमशः तल प्रस्तुत छ :

१ राजकुमार वसन्त

‘राजकुमार वसन्त’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो महाकाली अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:१) । यो कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अघि बढेको छ । आदि भागमा राजाको ढुगें धारामा पानी नआएपछि वसन्तको स्वास्नीलाई बलि दिने घटनाको वर्णन छ । मध्य

भागमा वसन्त र उनकी स्वास्नी दरबार छोडेर भागेको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा वसन्त र राक्षसको युद्ध, वसन्तको मृत्यु र वसन्तको पुनर्जन्मको वर्णन गरिएको छ । वसन्त, वसन्तकी स्वास्नी, राजा, रानी, राक्षस, टुँडे दैत्य, बाघको बच्चा , मैना चरी कथाका पात्रहरू हुन् । कथामा राजदरबारको वर्णन भएकाले दरबारीय परिवेशमा कथाको रचना भएको छ भन्न सकिन्छ । कतै कतै ग्रामीण परिवेश पनि कथामा देख्न सकिन्छ । आत्मिक प्रेमले बदलामा केही चाहेको हुँदैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको रहेको छ ।

२. भाङ्ग्रे

‘भाङ्ग्रे’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:३४) । यो कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । आदि भागमा राजाका तीन वटी रानीहरूमा जेठी रानीलाई हेलौं गरेर दरबारबाट निकालिदिएको घटना वर्णन छ । मध्य भागमा जेठी रानीको छोरो र अन्य रानीका छोराहरू राजाको व्यथा निको बनाउने कमलको फूलको खोजी गर्न गएको घटनाको वर्णन गरिएको छ । कथाको अन्त्य भागमा भाङ्ग्रे र अन्य दुई भाइबीच युद्ध हुँदा भाङ्ग्रेले जितेको घटना वर्णन छ । राजा, रानीहरू, भाङ्ग्रे, राजकुमार, राजकुमारी, राक्षस, सुर्ती बेच्ने मानिसहरू, कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । गाउँ, सहर, वृन्दावन, राजदरबार, समुन्द्र कथाको परिवेशको रूपमा आएको छ । अव भाङ्ग्रे कमलको फूल भएको समुद्रको नजिकै आइपुगिसकेको रहेछ (वैद्य, २०६५:४०) । यो पंक्तिबाट पनि नेपालभन्दा बाहिरको परिवेशलाई कथाले झल्काएको छ । बाबुले आफ्ना सबै छोराहरूलाई समान गर्नुपर्छ । कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा गर्नुहुँदैन । हेलौं गरेको मानिसको फेला परिन्छ, भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ भने भाषा सरल सहज तथा बोधगम्य रहेको छ ।

३. इमान्दार कुकुर र बिरालो

‘इमान्दार कुकुर र बिरालो’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । आदि भागमा राजाले छोरालाई पैसा दिएर व्यापार गर्न

पठाएको घटनाको वर्णन छ । मध्य भागमा व्यापार गर्न लगेको पैसा राजकुमारले कुकुर, विरालो र अजिङ्गरको ज्यान जोगाउन खर्च गरेको घटनाको वर्णन छ । राजकुमार, राजा, रानी, कुकुर, विरालो, अजिङ्गर कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यो कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको हो। कथामा आएको वाक्य: दुई कोसजति पर मात्र के पुगेको थियो, त्यस गाउँका गाउँलेहरूले एउटा कुकुरालाई लाठीले कुट्दै खेदिरहेको देख्यो (वैद्य, २०६५:४२) । यस वाक्यबाट पनि कथाको परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ । आफूले सहयोग गर्‍यो भने अरुले पनि सहयोग गर्छन् भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ । कथामा प्रयोग भएको भाषा सरल, सहज र स्पष्ट छ ।

४. किचकन्नीको कथा

‘किचकन्नीको कथा ’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो नारायणी अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५ :६७) । कथानकको आदि भागमा रामको स्वभावको वर्णन गरिएको छ । मध्य भागमा किचकन्नीले रामलाई तर्साएर विरामी परेको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा रामलाई भाँक्री लगाएर ठीक बनाएको वर्णन छ । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । व्यापारी राम, चन्द्रिका, चन्द्रिकाकी पत्नी, भाँक्री कथामा आएका पात्रहरू हुन् । राम यस कथाको प्रमुख पात्र हो । कथामा आएका सबै पात्रहरू मानवीय पात्रहरू हुन् । कथामा प्रयोग भएका वाक्यहरू : ठीक त्यस सहरदेखि दस माइल पूर्वतर्फ एउटा जङ्गल थियो । जङ्गलको नजिक एउटा घना वस्ती भएको गाउँ पनि थियो । त्यस गाउँमा एउटा चन्द्रिका भन्ने कृषक थियो (वैद्य, २०६५:६७) । यी वाक्यहरूबाट पनि कथामा सहर र ग्रामीण दुवै परिवेश भएको पाउन सकिन्छ । अन्धविश्वास र रुढिवादी विचारको विरोध गर्नु कथाको उद्देश्य रहको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ । भाषा सरल र बोधगम्य रहेको छ । कतै संस्कृत शब्द पनि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५. लट्ठू पहलवान्

‘लट्ठू पहलवान्’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो सगरमाथा अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ :७७) । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको

आदि भागमा गोठालाले गोठालामा देखेको बाघ भालुको वर्णन छ । मध्य भागमा लट्ठू पहलमानले वाघमाथि चढेर वाघलाई लखेटेको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा लट्ठू पहलमान रुखको टोड्कामा लुकेको वर्णन छ । वाघ, भालु, बाँदर, लट्ठू पहलमान र उसकी आमा कथामा आएका पात्रहरू हुन् । लट्ठू पहलमान कथाको प्रमुख पात्र हो । कथामा मानवीय र मानवेत्तर दुवै किसिमका पात्रहरूको वर्णन भएको छ । लट्ठू पहलमान र उसकी श्रीमती मानवीय पात्र हुन् । वाघ, भालु, बाँदर कथाका मानवेत्तर पात्र हुन् । यो कथा ग्रामीण भेगमा रचना भएको छ । यता त्यही रात त्यो गाउँको महसुर लट्ठू नाम गरेको एउटा पहलमान् भेडा चोर्न भनी त्यही भेडा गोठालोकहाँ गयो (वैद्य, २०६५: ६९) । जस्ता वाक्यको प्रयोगलाई हेर्दा पनि ग्रामीण परिवेशको कथा भन्न सकिन्छ । मनोरञ्जन दिनु , पशु र मान्छेमा एक अर्कामा डर भएको देखाउनु कथाको उद्देश्य रहेको छ । शैली वर्णनात्मक छ भने ,भाषा सरल र सहज किसिमको देखिन्छ ।

६. धर्मात्मा र पापी

‘धर्मात्मा र पापी ’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक कथा हो । यो कोशी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ : ८१) । यो कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा दाजु र भाइको स्वभावको वर्णन गरिएको छ । मध्य भागमा भाइले गरेको व्यवहारको वर्णन गरिएको छ । अन्त्य भागमा भाइले दाजुलाई दुःख दिएकाले उसले पनि दुःख पाएको घटनाको वर्णन छ । कथाको परिवेश ग्रामीण रहेको छ । वनजङ्गलको वर्णन कथामा भएकाले ग्रामीण परिवेश भन्न सकिन्छ । दाजु, भाइ, वृषभ चरा कथामा प्रयोग भएका पात्र हुन् । दाजु र भाइ मानवीय पात्र हुन् भने वृषभ चरो मानवेत्तर पात्र हो । अरुलाई दुःख दिन वा हानी नोक्सानी गर्न खोज्दा आफ्नै हानी नोक्सानी हुने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ भने भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

७. एक बुढो र एक बूढी

‘एक बुढो र एक बूढी’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक कथा हो । यो गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ : ८४) ।

कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । आदि भागमा बूढीले कसिंगर लाउँदा एक गेडा चामल पाएको र बूढाले रोटी खाने इच्छा गरेको घटनाको वर्णन छ । मध्य भागमा बूढाले गाउँ गाउँबाट तेल मागेर ल्याएको र भालुसँग मित्रता गाँसेको घटनाको वर्णन छ । अन्त्य भागमा भालुको माग पुरा नगरेकाले भालुले सन्दुकसहित दुवैजना बूढाबूढीलाई रुखमा झण्डाएको घटनाको वर्णन छ । बूढो, बूढी, भालु कथामा आएका पात्रहरू हुन् । बूढो र बूढी मानवीय पात्रहरू हुन् भने भालु मानवेत्तर पात्र हुन् । वन, जंगल, जंगली जनावर भालु, गाउँगाउँमा तेल मागेर हिडेको वर्णन कथामा भएको हुनाले यो कथाको परिवेश ग्रामीण रहेको छ भन्न सकिन्छ । बोलेको कुरा पूराउनुपर्छ, भुठ बोलेमा आफैलाइ दुःख हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल, सहज र स्पष्ट किसिमको रहेको छ ।

८. एक बाहुन

‘एक बाहुन’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्य कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक कथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा एकजना बाहुनले आफ्ना दुईजना छोराहरूलाई पढाउन गुरुकहाँ पठाएको वर्णन छ । मध्य भागमा बाहुनले कान्छो छोरालाई घोडा बनाएर बेचन लगेको र गुरुले किनेको घटनाक्रमको वर्णन छ । अन्त्य भागमा बाहुनको छोराको रूप परिवर्तन गरेर घर पुगेको र बाबु छोरा आनन्दसँग बसेको घटनाको वर्णन छ । कथामा आएका पात्रहरू बाहु, छोराहरू, गुरु, आइमाई हुन् । यी सबै मानवीय पात्र हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । विद्याले पोख्त मानिसले आफ्नो जीवनलाई परिवर्तन गर्न सक्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ भने भाषा सरल र सहज तथा बोधगम्य किसिमको रहेको छ ।

९. कोदे साहू

‘कोदे साहू’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो राप्ती अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ : ४२) । कोदे साहूको कान्छी छोरीको विवाह जसले उसको खेत एकदिनमा जोत्न सक्छ उससँग गरिदिने भन्ने घटनाबाट खेत जोत्न आउने युवकहरूको वर्णनसम्म कथानकको आदि भाग हो । मुखियाको

कान्छो छोराले खेत जोतेर कोदे साहुको कान्छी छोरी दिन खोजेको घटनासम्मको वर्णन कथाको मध्य भाग हो । कोदे साहूलाई मारेर मुखियाको कान्छो छोराले मरेको दाजुलाई विउँत्याई विवाह गरेको घटना कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कोदे साहू, कोदे साहूकी छोरीहरू, मुखिया, मुखियाको जेठो छोरो, कान्छो छोरो कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । कथामा वन, जंगल, चौर, खेत , कुवा जस्ता स्थानगत परिवेश आएका छन् । यी सबै गाउँमा हुने भएकाले कथा गाउँमा रचना भएको छ । जो मानिसले मनभित्र अठोट लिएको हुन्छ उसले आफूले आँटेको काम फत्ते गरेरै छाड्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ । भाषा सरल सहज र स्पष्ट किसिमको देखिन्छ ।

१०. चार राजकुमार

‘चार राजकुमार’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो भेरी अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:८७) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । राजाले चारवटा छोरालाई सिकार खेल आज्ञा दिए देखि सिकार खेलन राजकुमारहरू जङ्गल गएसम्मको घटनाक्रम कथानकको आदि भागमा छ । कथानकको मध्य भागमा चारवटा राजकुमारको विचार राजाले बुझ्न चाहेको वर्णन छ । कथानकको अन्त्य भागमा राजाको जेठो छोराले सुरुदेखि अन्त्यसम्मको घटनाक्रम सुनाएको वर्णन छ । राजा, राजाका छोराहरू, जय सिंह, हरि सिंह, मान सिंह, बूढी, कथाका पात्रहरू हुन् । सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको छ । एउटा ठूलो जङ्गलको बीचमा एउटा ठूलो पोखरी थियो (वैद्य, २०६८ : ९०) । प्रस्तुत वाक्यबाट पनि परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ । कुनै पनि काम गर्दा सोच विचार गरेर मात्र गर्नुपर्छ अन्यथा पछुताउनु पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको छ ।

११. काल र बाहुन

‘काल र बाहुन’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला भएको

छ । राजा र गुरु तपस्या गर्न गएको घटनाक्रमसम्म कथानकको आदि भाग हो । राजालाई खोलाले बगाएदेखि परदेशीका तीन भाइले गरेको कार्यको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । कालले भनेका वचनरुको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । राजा, बाहुन, पोडे, काल कथामा आएका पात्रहरू हुन् । राजा, बाहुन र पोड लौकिक पात्र हुन् भने काल अलौकिक पात्र हो । हिमालय पर्वत, वन, नदी, राजदरबार कथामा आएका स्थानगत परिवेश हुन् । बाहुनले त्यसलाई छोडिदिए र आफू भने त्यो देशभन्दा निकै टाढा हिमालय पर्वतमा गई गुफा पसि तपस्या गर्न लागे (वैद्य : २०६८ : ९३) । प्रस्तुत वाक्यलाई हेर्दा पनि कथा ग्रामीण परिवेशको देखिन्छ । काल आएपछि मानिस बाँचनलाई जति ठूलो कोशिस गरे पनि सम्भव छैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । प्रश्नोत्तर र वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

१२. भाग्यमानी सार्की

‘भाग्यमानी सार्की’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो धौलागिरि अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८ : ९७) । एक जना सार्की डोको बुन्न लागेको र अगाडि पैसाको सर्प खसेको घटना कथानकको आदि भाग हो । खेतमा मालिकसँग काम गर्न जाँदा पून सुनको सर्प समातेको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । सार्की धनी भएर सुखसँग रहन थालेको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । सार्की र मालिक यस कथाका पात्र हुन् । सार्की कथाको प्रमुख पात्र हो भने मालिक सहायक पात्र हो । दुवै मानवीय पात्र हो । कुनै गाउँमा एकजना सार्की आगनमा बसेर डोको बनाउन लागि रहेको थियो (वैद्य, २०६८:९७) । कथामा दिएको प्रस्तुत पङ्क्तिलाई हेर्दा कथा ग्रामीण परिवेशको देखिन्छ । आफ्नो भाग्यलाई कसैले पनि मेट्न सक्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ । भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

१३ लाटो

‘लाटो’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित आतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो भेरी महाकालीतिर प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८ : १०३) । कथाको

कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । लाटो भाउजू लिन कोशेली बोकेर भाउजूको माइतमा गएको घटना सम्मको कथानकको आदि भाग हो । भाउजू ल्याउँदा बाटैमा काटेको घटना कथानकको मध्य भाग हो । वनमा आगो लगाएर बाखा मारेको र आमालाई तातो पानी टाउकामा हालेर मारेको कथानकको अन्त्य भाग हो । लाटो, लाटाकी आमा, भाउजू कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । बाखा चराउने खेतमा काम गर्ने जस्ता कार्यको वर्णन कथामा भएको हुनाले कथाको परिवेश ग्रामीण हो । जस्तै : म खेतमा काम गर्न जान्छु, तँ बाखा चराइराखेस् र आमाको टाउको नुहाइदिएस् (वैद्य, २०६८ :१०६) । लाटोको स्वभाव जिद्धि गर्ने हुन्छ । नबुझ्ने मानिसलाई काम अहाराउँदा ठूलो हानी नोक्सानी हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर किसिमको छ । भाषा सरल सहज र बोधगम्य छ ।

१४. हिट्वा

‘हिट्वा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो राप्ती अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५ :५१) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । राजाको छोरो जन्मने समयसम्मको घटनाक्रम कथानकको आदि भाग हो । इन्द्र महाराज पृथ्वीमा आएको देखि लिएर इन्द्रको छोरीसँग हिट्वाको विवाह भएको घटनाक्रम कथानकको मध्य भाग हो । इन्द्रको छोरीलाई पून स्वर्ग लानु कथानकको अन्त्य भाग हो । राजा, रानी, हिट्वा, इन्द्र, रामवीर, हँसोटपुरी कथाका पात्रहरू हुन् । हिट्वा प्रमुख पात्र हो । पृथ्वीदेखि स्वर्गसम्मको परिवेश कथामा आएको छ । जस्तै :वाह्र वर्ष पुगेपछि हसोट पुरीलाई इन्द्रका दुतहरूले स्वर्ग लगे (वैद्य, २०६५ :५९) । मानिसको भाग्य कस्तो छ भन्ने कसैले पनि जान्न सक्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ । भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ ।

१५. टुहुरी

‘टुहुरी’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथामा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । श्रीधरको टुहुरी छोरी रेवतीले पाएको पीडा कथानकको आदि भाग हो । श्रीधरले विवाह गरेदेखि

सौतेनी आमाले टुहुरीलाई गरेको व्यवहार, भेडा र टुहुरीको मित्रताको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । भेडो गाडेको ठाउँमा सुनको ठोसो पलाएको घटनाक्रमदेखि टुहुरीको पुनर्जन्मसम्मको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । श्रीधर, रेवती, भेडो, राजा, राजाको नोकर्नी कथामा आएका पात्रहरू हुन् । रेवती कथाको मुख्य पात्र हो । श्रीधर, रेवती, राजा, राजाकी नोकर्नी मानवीय पात्र हुन् भने भेडो मानवेत्तर पात्र हो । वन, जंगल, पहाड, खोला, नाला, कथाको स्थानगत परिवेश हुन् । टुहुरी भेडा चराउन जङ्गलमा जान्थिन् (वैद्य, २०६५ : ५६) । कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको छ । सौतानी व्यवहार अत्यन्त निष्ठुरी हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक छ । भाषा सरल र सहज तथा बोधगम्य किसिमको छ ।

१६. राक्षसी महारानी

‘राक्षसी महारानी’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथामा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । राजा सिकार खेलन जाँदा तिर्खा लागेको देखि लिएर पानी खान जाँदा परम सुन्दरी आइमाइले पानीको धारो रोकेको घटनाक्रमसम्म कथानकको आदि भाग हो । राजाले विवाह गरेको, अन्य ६ वटी रानीलाई दरबारबाट निकालेको र कान्छी रानीको छोरालाई मार्न अनेक प्रयत्न गरेको घटनाक्रमसम्म कथाको मध्य भाग हो । राक्षसी महारानीलाई मारी सवै आनन्दसँग वस्नु कथाको अन्त्य भाग हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अधि बढेको छ । राजा, रानीहरू, राक्षसी महारानी, दुगे देवता, राक्षस, राजकुमार कथामा आएका पात्रहरू हुन् । राजकुमार कथाको प्रमुख पात्र हो । राजा, रानीहरू, राजकुमार लौकिक पात्रहरू हुन् भने राक्षस र दुगें देवता अलौकिक पात्र हुन् । वन, जंगल, राजदरबार, राक्षसको दरबार कथाको परिवेश हुन् । एकदिन राजा अधिजस्तै सिकार खेलन जङ्गलतिर लागे (वैद्य, २०६५:३) । राजा जोइटिङ्गे भएकाले रानीहरू र राजकुमारले ठूलो समस्या भोग्नुपर्यो । जोइटिङ्गे मानिसले घर मिलाएर राख्न सक्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ । भाषा सरल र सहज र स्पष्ट देखिन्छ ।

१७ भाग्यको खेल

‘भाग्यको खेल’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक कथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको

छ । एक जना गरिब महिला मरुसत्तलमा बास बस्न परेको घटना कथानकको आदि भाग हो । ख्याकले महिलाको घाँटीमा भएको गाँड आफ्नो घाँटीमा सार्नु र रोटीसँग सुनको रोटी साट्नु कथानकको मध्य भाग हो । अर्की महिलालाई ख्याकले आफूसँग भएको गाउँ सारिदिनु कथानकको अन्त्य भाग हो । आइमाई र छिमेकी आइमाई लौकिक पात्र हुन् । ख्याक अलौकिक पात्र ओ । कथामा प्रस्तुत भएको निम्न पंक्तिबाट पनि यो कथा काठमाडौंको परिवेशमा रचना भएको हो भन्न सकिन्छ । कान्तिपुरको मध्य भागमा रहेको मरुसत्तल एउटै रुखको काठहरूले निर्माण भएको थियो । त्यही मरुस्थलमा भारी बोकेर काठमाडौंतिर आउने अनेक व्यक्तिहरू रात परेपछि वास बस्ने पनि गर्थे (वैद्य, २०६५ : २१) । भाग्यले मानिसलाई राम्रो र नराम्रो दुवै बनाउँछ भन्ने शिक्षा कथाले दिएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ भने भाषा सरल र सहज किसिमको छ । कतै कतै नेवारी शब्दको पनि प्रयोग भएको छ ।

१८. तीनवटा कौडीको कथा

‘तीनवटा कौडीको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । दिदीले बहिनीलाई हेलाँ गरेर ज्यालासमेत नदिएको घटनासम्मको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । बहिनीलाई भगवानले धनी बनाएको र दिदीलाई केही पनि नदिएको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । दिदी बहिनीको घरमा शरण लिन जानु परेको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । दिदी, बहिनी, बूढो कथाका पात्रहरू हुन् । एउटा गाउँमा सानो परिवार थियो (वैद्य, २०६५ : ४०) । यो ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको कथा हो । भगवानले दिए गरिब व्यक्ति पनि धनी बन्न सक्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ भने भाषा सरल र सहज देखिन्छ ।

१९. राजा निर्गको कथा

‘राजा निर्गको कथा’ करुणाकर वैद्यका नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अति प्राकृतिक लोककथा हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा भएको छ । निर्ग राजालाई गुरुले निद्रा साधन र स्त्री साधान गर्नु भन्ने दुई उपदेश दिने कार्यबाट कथानकको सुरु भएको छ । चारजना चोरहरूले चोर्ने र राजाले चोरहरूलाई अन्तवार्ता लिन कार्य मध्ये भागमा भएको छ । गुरुले दिएको उपदेशबाट स्त्रि तह लगाएको घटना

कथानकको अन्त्य भागमा छ । निर्गराजा, रानी, चार जना चोरहरू कथामा आएका पात्रहरू हुन् । निर्गराजा कथाका प्रमुख पात्र हुन् । चार जना चोरहरू सहायक पात्र हुन् । यी सबै मानविय पात्रहरू हुन् । वनजङ्गल, खोलानाला कथाको परिवेश रहेको छ । जस्तै त्यो जङ्गल अनेकौ फलफुलले सजिसजाव थियो । साना खोलाखालीको भर्नाको आवाज र त्यसवेला वनमा रहेका अनेकौ रंगी विरङ्गी चराचुरुङ्गी फलफुलमा भ्याम्पिएर आ आफ्ना स्वरमा कराएका र त्यस वनमा दाउरा खोज्ने केटीहरूले आफ्नो लोकगीत गाएका हुनाले वन सारा गुन्जायमान थियो (वैद्य, २०६५: ६८) । गुरुको उपदेश पालना गर्नुपर्छ, समय र परिस्थितीअनुसार मानिस चलन सक्नु पर्दछ, भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक छ ।

२०. स्याल र बुढो

‘स्याल र बुढो’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । बुढोको खाजा स्यालले खान्छ र बुढो भोकले रोएको घटनाबाट कथानक सुरुभएको छ । स्यालले बूढालाई गुफामा लगेर पालेको कार्य कथानकको मध्य भाग हो । बुढाको विवाह स्यालले गरिदिनु कथानकको अन्त्य भागहो आदि मध्ये र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानकको विकास भएको छ । बूढो बूढी, स्याल गोठाला कथामा आएका पात्रहरू हुन् । बूढो, बूढी, गोठाला मानविय पात्र हुन भने स्याल मानवेत्तर पात्र हो । भीर पाखा वनजङ्गल खोलानाला, कथाको स्थानगत परिवेश हो । जस्तै स्यालले गाँउबाट सधै कुखुरा ल्याउदै बूढालाई खुवाउन थाल्यो (वैद्य, २०६५:७२) । कथाको पंक्ति हेर्दा पनि कथाको परिवेश ग्रामिण देखिन्छ । बुद्धिले ठुलो काम पनि सजिलै गर्न सकिन्छ, भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज किसिमको छ भने शैली वर्णनात्मक र सम्वादात्मक रहेको छ ।

२१. तिसमारखाँ थारूको कथा

‘तिरमारखाँ थारूको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अधि बढेको छ । थालको माडमा डुवेर मरेका तीसवटा भिँगाहरू गनेर थारूले आफुलाई वीर सम्झनु कथानकको आदि भाग हो । हात्ति मार्नु, बाघ मार्नु कथानकको मध्ये भाग हो ।

अर्को देशको सेनासँग लडेर जित्नु र पुरस्कार पाउनु कथानकको अन्त्य भागहो । थारू, थरुनी राजा सिपाही कथाका पात्रहरू हुन् । थारू कथाको मुख्य पात्र हो । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । राज दरबार वनजङ्गल चिडिया खानाको परिवेश कथामा आएको छ । साहस र चतुराई भयो भने असम्भव कार्य पनि गर्न सकिन्छ, भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ भने शैली वर्णनात्मक छ ।

२२ जस्तोलाई त्यस्तो

‘जस्तोलाई त्यस्तो’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथानकको आदि भागमा घोसु र चिमडेको स्वभाव वर्णन गरिएको छ । मध्ये भागमा घोसु सेठको घरमा काम गर्न बस्दा पाएको दुखको वर्णन छ । कथानकको अन्त्य भागमा चिमणेले सेठको नाक काटेको वर्णन छ । कथानकको विकास आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अधि बढेको छ । घोसु, चिमडे, सेठ, सेठका स्वास्तीहरू कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । यो ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको कथा हो । एक दिन घोसु नोकरी गर्न भनी अर्को गाउँ तिर लाग्यो । जादा जादा उ एउटा गाउँमा पुगेर त्यस गाउँको सेठकहाँ नोकरी माग्नु गयो (वैद्य, २०६५:८४) । बुद्धिको प्रयोग गरेर मुख मानिसलाई पनि तह लगाउन सकिन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । सरल र सहज भाषाको प्रयोग भएको छ भने वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

२३. फर्सीजत्रो छोराको पराक्रम

‘फर्सीजत्रो छोराको पराक्रम’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । भगवानको प्रार्थना गरेर जन्मेको फर्सीजत्रो छोराको वर्णन कथानकको आदि भागमा छ । फर्सीजत्रो छोराको गरेको पराक्रम कथानकको मध्य भागमा छ । राजाको छोरीसँग विवाह गरेको घटनाक्रम अन्त्य भागमा छ । यसरी आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा कथानक अगाडी बढेको छ । किसानको लोग्ने स्वास्ती छोरो राजा राजाकी छोरी कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । यो ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको कथा हो । यउटा गाउँमा दुइ लोग्ने स्वास्ती बस्थे (वैद्य, २०६५: ९२) । सानो मानिसले पनि आफ्नो पराक्रमबाट ठूला ठूला कार्य गर्न सक्छ भन्ने

सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ, भने शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

२४ ठगको कथा

‘ठगको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथामा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो तनहुमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:१३६) । कथानकको विकास आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडी बढेको छ । कथानकको आदि भागमा श्यामलाल नाम गरेको ठगको वर्णन छ । मध्य भागमा विमल सिंहले श्यामलाललाई ठगेको घटनाक्रमको वर्णन छ । अन्त्यभागमा दुनियाँ खाएको ठगलाई खतम गरि आमालाई पालेर बसेको घटनाको वर्णन छ । श्यामलाल मोहन सिंह, विमल सिंह कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । विमल सिंह कथाको प्रमुख पात्र हो । यी सबै मानविय पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । तनहु जिल्लाको बन्दिपुर गाउँमा एउटा श्यामलाल भन्ने बनिया थियो (वैद्य, २०६५:१२९) । धेरै लोभ गर्नाले आफूसँग भएको धन सम्पति पनि हानि नोक्सानी हुने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ, भने शैली वर्णनात्मक किसिमको देखिन्छ ।

२५. चलाख बालक

‘चलाख बालक’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडी बढेको छ । आदि भागमा शिव नाम गरेको बालकलाई राक्षसी आइमाइले लगेको वर्णन छ । मध्ये भागमा बालकले राक्षसलाई छुकाएको वर्णन छ । अन्त्य भागमा राक्षसको छोरीलाई मारेको वर्णन छ । शिव, राक्षसी आइमाइ र उसकी छोरी कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । शिव कथाको प्रमुख पात्र हो । कथामा नरिवलको रुखको वर्णन भएकाले कथाले तराइ क्षेत्रलाई परिवेशको रूपमा लिएको छ । एक दिन शिव नरिवलको रुखमा चढि भागिरहेको थियो (वैद्य, २०६५:१३४) । मानिसमा चलाखीपन भयो भने जस्तो सुकै संकटबाट पनि उम्कन सकिन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ, भने शैली वर्णनात्मक किसिमको देखिन्छ ।

२६. राजकुमार बलवीरको कथा

‘राजकुमार बलवीरको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडी बढेको छ । कथानकको आदि भागमा राजकुमार बलवीरलाई आफ्नो बल जाचन मन लागेको वर्णन छ । मध्ये भागमा बलवीरको कालोवीर करवीरसँग युद्ध भएको वर्णन छ । अन्त्य भागमा बलवीरले सबैलाई जितेको वर्णन छ । राजकुमार बलवीर, करवीर, कालोवीर, रातोवीर, सेतोवीर कथामा आएका पात्रहरू हुन् धामी भाँक्री, बोक्सी वीर जस्ता रुढिवादी संस्कारको प्रयोग कथामा आएको छ । मादी नदिको स्थानगत परिवेश पनि कथामा आएको छ । रुढिवादी संस्कार र अन्धविश्वासको विरोध गर्नु कथाको मुख्य उद्देश्य हो । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ भने शैली वर्णनात्मक किसिमको देखिन्छ ।

२७. आमा र छोरीको प्रेम

‘आमा र छोरीको प्रेम’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अति प्राकृतिक लोककथा हो । आमालाई छोरीको मायाले सताएर छोरीलाई भेट्न जान लागेको घटनक्रम कथानकको आदि भाग हो । छोरी भेट्न जादा बाटोमा परेको आपत विपतका घटनाको वर्णन कथानकको मध्ये भाग हो । छोरीको घरबाट फर्केर आफ्नो घरमा गएको घटनाको वर्णन अन्त्य भाग हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । बुढी, स्याल, बाघ, भालु, बाँदर कथामा आएका पात्रहरू हुन् । बुढी मानवीय पात्र हो । स्याल, बाघ, भालु, बाँदर, मानवेत्तर पात्र हो । भीर, पाखा, वन, जङ्गल कथाको परिवेश हो । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । होश पुराएर बुद्धिले काम लिनपुर्छ भन्ने सन्देश कथाले व्यक्त गरेको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ भने शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ ।

२८. लाटो र बाठो

‘लाटो र बाठो’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । लाटाले माछा मार्दा जालामा अड्केर आएको केश भएकी केटीसँग विवाह गर्न जिद्ध गरेको कथानकको सुरु भाग हो । लामो केश भएकी आफ्नै बहिनी हुन्छे र बहिनी

दाजुसँग विवाह गर्न नमानी दिदी भाइ सिमलको रुखमा गई वसेको घटनाक्रम सम्म मध्य भाग हो । दिदी भाइको घरमा आउँदा भाइले स्वागत गरेको सम्मको भाग अन्त्य भाग हो । यो धनकुटातिर प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:६३) । लाटो, बहिनी, दिदी कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी मानवीय पात्र हुन् । यो ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको कथा हो । आफूले गरेको भूलको पश्चाताप गर्न सक्नुपर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ ।

२९. प्रथम आविष्कार

‘प्रथम आविष्कार’ करुणाकर वैद्यका **नेपाली दन्त्यकथा** सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो डोटीतिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:८) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । बूढाको चारवटी छोरीको विवाहको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । चारवटा ज्वाइँहरूले बूढालाई गरेको स्वागत सत्कार कथानकको मध्य भाग हो । बूढाले बूढीलाई पिठ्युँमा राखेर हामफाल्दा दुवै जनाका मृत्यु भएको घटनाक्रम कथानकको अन्त्य भागमा छ । बूढो, बूढी, बाघ, भालु सर्प , गरुड कथाका पात्रहरू हुन् । बाघ, भालु, सर्प , गरुड कथामा आएका मानवेत्तर पात्र हुन् । बूढो, बूढी कथाका मानवीय पात्रहरू हुन् । यो ग्रामीण परिवेशमा लेखिएको कथा हो । अरुको देखासिकीमा लाग्यो भने ठूलो क्षति हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । भाषा सरल र सहज किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ ।

३०. धोगनवीरको कथा

‘धोगनवीरको कथा’ करुणाकर वैद्यको **नेपाली दन्त्यकथा** सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो डडेल्धुरातिर प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:८४) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । आदि भागमा धोगनवीर र साननवीरका घरको वर्णन गरिएको छ । मध्य भागमा धोगनवीरले सपनामा देखेको राजकुमारीसँग विवाह गर्न गरेको प्रयासको वर्णन छ । अन्त्य भागमा धोगनवीर र राजकुमारी दुवैलाई मार्नु जस्ता घटनाक्रमको वर्णन छ । धोगनवीर साननवीर राजा, रानी राजकुमारी, कमिला, सर्प, हली कथाका पात्रहरू हुन् । रानी, राजा, धोगनवीर, साननवीर, हली, राजकुमारी मानवीय पात्रहरू हुन् । कमिला, सर्प मानवेत्तर पात्रहरू हुन् । आकाश,

पाताल, नदी, वन, जङ्गल कथाको परिवेश हुन् । दाजु भाइवीचको प्रेम अति गहिरो हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल रहेको छ । शैली वर्णनात्मक किसिमको देखिन्छ ।

३१. बूढी र कुखुरा

‘बूढी र कुखुरा’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो सिराहातिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:२८) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । आदि भागमा बूढीले वन कुखुराको फुल भेट्टाएर ल्याई चल्ला निकालेको घटनाको वर्णन छ । मध्य भागमा कुखुराले बूढीलाई धनी बनाइदिएको वर्णन छ । कथानकको अन्त्य भागमा कुखुराको राजाकी छोरीसँग विवाह भएको घटनाको वर्णन छ । बूढी, कुखुरो, राजा, राजाकी छोरी, मौरी कथाका पात्रहरू हुन् । बूढी, राजा, राजाकी छोरी मानवीय पात्रहरू हुन् । कुखुरो, मौरी मानवेत्तर पात्र हुन् । वन, जङ्गल, पोखरी कथामा आएका परिवेश हुन् । यो ग्रामीण परिवेशमा लेखिएको कथा हो । भाग्यमा भएको कसैले पनि हर्न सक्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर किसिमको छ ।

३२. बूढी बाख्री र धोच्वलेचाको कथा

‘बूढी बाख्री र धोच्वलेचाको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो काठमाडौँतिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:४६) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा पुनखु मैचालाई सौतेनी आमाले हेलाँ गरेको घटनाको वर्णन छ । मध्य भागमा बूढी बाख्रीले पुनखु मैचालाई माया गरेको घटना वर्णन छ । अन्त्य भागमा बूढी बाख्री काटेको र पुनखु मैयाले राक्षसको घरबाट सुन, चाँदी, हीरा, मोती ल्याएको घटनाको वर्णन छ । पुनखु मैचा, सौतेनी आमा, बूढीबाख्रो, राक्षस कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यो सहरी परिवेशमा लेखिएको कथा हो । सौतेनी व्यवहार अति नै निष्ठुरी हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको देखिन्छ ।

३३. चल बयल बैकुण्ठे

‘चल बयल बैकुण्ठे’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथामा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा महाजनको छोरो राजाको वायुपंखी घोडा, राजदण्ड र राजकुमारी चोर्न गएको हुन्छ । महाजनको छोरा दरबारमा चोर्न गएको अवस्थामा घटेको घटनाक्रम कथानकको मध्य भाग हो । राजकुमारी र महाजनको छोराको बीच विवाह हुनु कथानकको अन्त्य भाग हो । महाजन, महाजनको छोरा, ज्योतिषी, राजा, राजकुमारी, मन्त्री कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । दरबार, नदीको किनार कथाको परिवेश हुन् । बुद्धि र चलाखीभन्दा ठूलो अरु केही हुन सक्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको रहेको छ । शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ ।

३४. कनिका डोराउ

‘कनिका डोराउ’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो धनकुटातिर प्रचलित लोककथा हो । (वैद्य, २०६५:६४) । कथाको कथानक आदि, मध्य , र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । घरमा खानेकुरा नभएर गाउँबाट कनिका मागेर ल्याएको घटना कथानकको आदि भाग हो । स्यालले कनिका डोराउलाई राजाको छोरी मागी विवाह गरेको घटनासम्म कथानकको मध्य भाग हो । विवाह पश्चात स्यालले बस्ने ठाउँको वन्दोवस्त मिलाएर राख्नु कथानकको अन्त्य भाग हो । कनिका डोराउ, स्याल, राजा, राजाकी छोरी, बुढी कथाका पात्रहरू हुन् । स्याल मानवेत्तर पात्र हो । यो ग्रामीण परिवेशमा लेखिएको कथा हो । बुद्धि भन्दा ठूलो अरु केही छैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र सुबोध रहेको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

३५. सात राजकुमार र सात राजकुमारी

‘सात राजकुमार र सात राजकुमारी’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अति प्राकृतिक लोककथा हो । यो जुम्लातिर प्रचलित लोककथा हो । (वैद्य, २०६५:७२) । यस कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा दुधकुवा र तेलकुवाको वर्णन गरिएको छ । राजकुमारको र

राक्षसको युद्ध कथानकको मध्य भागमा छ । राजकुमार र राजकुमारीको विवाह भएको घटनाक्रम कथानकको अन्त्य भागमा छ । राजा, राजाका छोरीहरू मानवीय पात्रहरू हुन् । वन, पाखा, चउर, पहाड स्थानगत परिवेश हुन् । देशको माया गर्नुपर्छ भन्ने राष्ट्रवादी चिन्तन व्यक्त गर्नु कथाको उद्देश्य रहेको छ । भाषा सरल, सहज र सुबोध किसिमको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

३६. कोदाको रोटी

‘कोदाको रोटी’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो बागलुङतिर प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:७४) । दिदीको घरमा जाँदा भाइलाई २ वटा रोटी दिएकी र भाइले सुनले बेरेर फिर्ता गरेको घटना कथानकको आदि भाग हो । खानेकुरा नहुदा पाँच रुपैयाँमा बाबाजीको लास जलाउनु मध्य भाग हो । बाबाजीको टाउकोबाट हीरा निस्कनु, कपडाबाट मोती निस्कनु कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । राजा, राजाका छोराहरू, छोरीहरू कथाका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । राजाको दरबार, नदीको किनार कथाको परिवेश हुन् । दुःख पर्दा जस्तोसुकै काम गर्न पनि पछि पर्न हुँदैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र सुबोध रहेको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

३७. हिटिरे

‘हिटिरे’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो दिङ्लातिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:८८) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । हिटिरेले हीरा मन्त्रीलाई बेच्नु कथानकको आदि भाग हो । राजाकी छोरीलाई मन्त्रीकै छोरीलाई जस्तो हार खोज्न हिटिरेलाई पठाउनु कथानकको मध्य भाग हो । हिटिरेलाई मार्न षड्यन्त्र गर्नु कथानकको अन्त्य भाग हो । हिटिरे, राजा, मन्त्री, हिटिरेको आमा, हिटिरेका स्वास्नीहरू, कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । खोलानाला, पहाड, वन, जंगल परिवेशको रूपमा कथामा आएको छ । सोभाको साथ परमेश्वर भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र सुबोध किसिमको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

३८. पिंजराको बुलबुल

‘पिंजराको बुलबुल’ करुणाकर वैद्यको नेपालको दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित अतिप्राकृतिक लोककथा हो । यो दिङ्लातिर प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:९६) । यो कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । कथानकको आदि भागमा स्वर्ग, मर्त्य र पाताल तीनै लोकको आकृति देखिने पिंजराको बुलबुलाको वर्णन छ । मध्य भागमा कौवाको रूप धारण गरेर राजकुमार बुलबुलको खोजीमा गएको वर्णन छ । अन्त्य भागमा पिंजराको बुलबुल खोजेर ल्याएको वर्णन छ । राजा, राजकुमारहरू, ऋषि, कथामा आएका पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । पितृभक्तिबाट मानिसले आफूले चाहेको कुरा पूरा गर्न सक्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र स्पष्ट रहेको छ । वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

४.५.३. पशुपंक्षीका लोककथा

पशुपंक्षीको विषयमा वर्णन गरिएको कथालाई पशुपंक्षीका लोककथा भनिन्छ । करुणाकर वैद्यको निम्न कथाहरू यस वर्गमा पर्दछन् ।

<u>कथाको शीर्षक</u>	<u>कथा सङ्ग्रह</u>
१. बाघको कथा	अञ्चल लोककथा भाग २
२. नौसिङ्गे राँगाको कथा	अञ्चल लोककथा भाग २
३. काग र बकुल्लाको कथा	नेपालको लोककथा
४. भंगेरा र भंगेरीको कथा	नेपालको लोककथा
५. आमाको सेवा	नेपालको लोककथा
६. हंसराज र वंशराज	नेपाली दन्त्य कथा
७. समटोलनी र कौवा	नेपाली दन्त्य कथा

माथि उल्लेख गरिएका करुणाकर वैद्यको कथाहरूमा पात्रहरू पनि पशुपंक्षी र विषय वर्णन पनि पशुपंक्षिकै बारेमा गरेको हुनाले यी कथाहरूलाई पशुपंक्षीको कथाको रूपमा

राखिएको हो । जस्तै बाघको कथामा बाघ र गँगटा मितेरी लगाएको कुराको वर्णन छ । कथामा, पात्रहरू, टिप्का, स्याल, घोडा जस्ता पात्रहरू प्रयोग गरिएको छ ।

नौसिङ्गे राँगको कथामा नौसिङ्गे राँगको वर्णन भएको छ भने काग र बकुल्लाको कथामा कागले बकुल्लाको फूल साटेर सेतो बच्चा निकालेको र बकुल्लाले कालो बच्चा निकालेको हुनाले काग र बकुल्लाको बीचको झगडालाई कथामा देखाइएको छ । भँगेरा र भँगेरीको कथामा बच्चाको बारेमा झगडा परेको वर्णन छ । आमाको सेवा कथामा हात्तीहरूको वर्णन गरिएको छ भने हंशराज र वंशराज कथामा बाघको बच्चा र गोरुको बच्चाको वर्णन छ भने समटोलनी र कौवा कथामा समटोलनी र कौवाको वर्णन भएको हुनाले उपर्युक्त कथाहरू पशुपंक्षीका कथा अन्तर्गत पर्छन् । यिनीहरूलाई निम्नअनुसार सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

१. बाघको कथा

‘बाघको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित पशुपंक्षीका लोककथा हो । यो जनकपुरमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:१९) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । बाघ र गँगटाले मीत लगाएको वर्णन कथानकको आदि भागमा छ । गँगटाले बाघको अपमान गरेको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । बदेल र बाघको झगडा कथानकको अन्त्य भागमा छ । बाघ, गँगटो, बदेल, स्याल, घोडा कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवत्तर पात्रहरू हुन् । ढल्केवरको जंगल, खोला, पाखा कथाको परिवेश हुन् । बलभन्दा बुद्धि ठूलो हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

२ नौसिङ्गे राँगको कथा

‘नौसिङ्गे राँगको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित लोककथा हो । यो गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:३४) । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । सुनकेशीको इच्छा विपरित विवाह हुन लागेको रुखमा लुकेर बसेको घटनाको वर्णन कथानकको आदि भागमा छ । सुनकेशीको बाबुको मृत्यु, आमाको मृत्यु, दाजुको मृत्युको घटनाको वर्णन मध्य भागमा छ ।

सुनकेशीको भाइले नौसिङ्गे राँगाको सेवा गरेको राँगाले उसको सुरक्षाको लागि एउटा सिंग दिएको घटनाको वर्णन कथाको अन्त्य भाग हो । सुनकेशी, सुनकेशीको बाबु, आमा, दाजु, भाइ, अर्ना भैसी, नौसिंगे राँगो कथामा आएका पात्रहरू हुन् । सुनकेशी, सुनकेशीको बाबु आमा भाइ मानवीय पात्रहरू हुन् भाने अर्ना भैसी, नौसिंगे राँगो मानवेत्तर पात्र हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । एउटा गाउँमा सानो परिवार थियो (वैद्य, २०६८:३४) । एकपटक भूटो बोल्नाले सधैं भुट बोले जस्तो हुन्छ र सड्कटको समयमा सहयोग मिल्दैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथको भाषा सरल र सहज शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

३. काग र बकुल्लाको कथा

‘काग र बकुल्लाको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो पशुपंक्षीको लोककथा अन्तर्गत पर्दछ । कागले बकुल्लाको गुँडको फूल साटेको घटनाको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । काग र बकुल्लाको मुद्दा परेको र न्यायधिसले लोभमा परि कागलाई मुद्दा जिताइदिएको घटनाको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । कागले न्यायधिसलाई भुक्क्याएर मुद्दा छिन्न लगाएको वर्णन कथानकको अन्त्य भागमा छ । कथाको कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्य भागमा अधि बढेको छ । काग, बकुल्लो, न्यायधिस कथाका पात्रहरू हुन् । न्यायधिस मानवीय पात्र हुन् भने बकुल्लो र काग मानवेत्तर पात्र हुन् । वन, जङ्गल कथाको परिवेश रहेको छ । कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको देखिन्छ । न्याय दिने मानिसले घुसको लोभमा फसी असत्य निर्णय गर्नु हुँदैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज रहेको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

४. भँगेरा र भँगेरीको कथा

‘भँगेरा र भँगेरीको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो पशुपंक्षीका लोककथा अन्तर्गत पर्दछ । कथाको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडी बढेको छ । वच्चाको विषयमा भँगेरा र भँगेरीको मुद्दा वच्चा बाबुको हुन्छ भनेर छिनेको घटनाको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । भँगेरीले माहादेवको तपस्या गरी वरदान पाएको र सिकर्मीको श्रीमतीको गर्भमा गएर जन्म लिएको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । राजालाई भँगेरीले बदला लिएको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग

हो । भँगेरा, भँगेरी, राजा, सिकर्मी कथामा आएका पात्रहरू हुन् । राजा र सिकर्मी मानवीय पात्र हुन् भने भँगेरा भँगेरी मानवेत्तर पात्र हुन् । एउटा गाँउमा एक जोडी भँगेरा र भँगेरी वस्दथ्ये (वैद्य, २०६५:१५०) । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको देखिन्छ । निर्णय गर्दा विचार पुऱ्याएर सत्य निर्णय गर्नु पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । सरल, सहज, र सुवोध किसिमको भाषाको प्रयोग भएको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको देखिन्छ ।

५. आमाको सेवा

‘आमाको सेवा’ आमाको सेवा करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो पशुपंक्षीका लोककथा अन्तर्गत पर्दछ । कथाको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडी बढेको छ । बूढी हात्तीनीले सेतो हात्ती पाएको र हात्तीहरूको राजा भएको वर्णन कथानकको आदि भागमा रहेको छ । राज्य गर्न छोडेर आमालाई लिएर अर्कै जंगलमा गएको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । आमाको सेवामा नै आनन्द मानेर जीवन विताइरहेको वर्णन कथानकको अन्त्य भागमा छ । हात्ती, राजा हात्तीहरू, बालक कथामा आएका पात्रहरू हुन् । राजा र बालक मानवीय पात्र हुन् भने हात्ती मानवेत्तर पात्र हुन् । वन, जङ्गल कथाको परिवेशको रूपमा आएको छ । आखिर तिनीहरू यस्तो जंगलमा पुगे जहाँ हात्तीहरू तथा अरु कुनै जनावर नै थिएनन् (वैद्य, २०६५:११३) । छोरो आमाबाबुको बुढेसकालको सहारा हो । छोरोले आमाको सेवागर्नु पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र सुवोध किसिमको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

६. हंसराज र वंशराज

‘हंसराज र वंशराज’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो सप्तरीतिर प्रचलित काथा हो (वैद्य, २०६५:१५) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । दरिद्र बाहुन लखपति भएको घटनाको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । हंसराज र वंशराजको जन्म भएको घटनाको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । हंसराज र वंशराजको मित्रता कायम भएको घटनाको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । बाहुन, राजा, गाई, बघिनी, हंसराज र वंशराज कथामा आएका

पात्रहरू हुन् । वाहुन र राजा मानवीय पात्रहरू हुन् । गाई, बाघिनी, हंसराज र वंशराज मानवेत्तर पात्रहरू हुन् । वन, जंगल , गुफा कथाको परिवेश हुन् । एउटा साथीलाई दुःख पर्दा अर्को साथीले सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक र प्रश्नोत्तर रहेको छ ।

७. समटोलनी र कौवा

‘समटोलनी र कौवा’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो बैतडीतिर प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५: ३३) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । काग र समटोलनीको कुराकानी कथानकको आदि भागमा छ । कागले थार, गाई, तमौटेसँग गरेको कुराकानी कथानकको मध्य भाग हो । कागले भ्यागुतोलाई समाती खाएको घटना कथानकको अन्त्य भाग हो । समटोलनी, काग, कुकुर, गाई कथामा आएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवेत्तर पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । माइतीको कुकुर पनि प्यारो हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज किसिमको रहेको छ । शैली वर्णनात्मक र संवादात्मक रहेको छ ।

४.५.४ पौराणिक लोककथा

पुराणहरूमा वर्णन भएका विषयलाई जोडेर बनाइएका कथाहरूलाई पौराणिक लोककथा भनिन्छ । यस्ता कथाहरू पुराण र धर्मशास्त्रका विषयसँग सम्बन्धित हुन्छन् । करुणाकर वैद्यका पौराणिक लोककथाहरू निम्न छन् ।

कथाको शीर्षक

कथा सङ्ग्रह

१. भावीको कथा	अञ्चल लोककथा भाग २
२. साहसी बूढो	अञ्चल लोककथा भाग २
३. कर्मको फल	अञ्चल लोककथा भाग १
४. राजा ढोलडसिंहको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
५. महादेव र पार्वतीको लीला	नेपालको लोककथा
६. चञ्चल लक्ष्मी	अञ्चल लोककथा भाग २

प्रस्तुत कथामा वर्णन भएका विषयहरू पुराणमा वर्णन भएका विषयसँग सम्बन्धित छन् । यी कथाहरू भावी, इन्द्र महाराज नलराजा, महादेव पार्वती र लक्ष्मीका बारेमा वर्णन भएको छ । यी पात्रहरू पौराणिक पात्र हुन् । यिनका विषयमा पुराणहरूमा व्याख्या गरिएको छ । कथामा पनि मानिसको छैठीमा भावीले लेखे । महादेव पार्वतीको लीला, र मानिसको जन्म मृत्यु पुनर्जन्म जस्ता विषयसँग सम्बन्धित भएकाले यी कथाहरू पौराणिक लोककथा अन्तर्गत पर्दछन् । यिनीहरूलाई निम्नअनुसार सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

१. भावीको कथा

‘भावीको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । यो गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६८:३८) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृंखलामा अगाडि बढेको छ । भावीले राजालाई मृत्युपश्चात देशको राजा राजाको छोरो नभइ राजा वास वसेको घरको भर्खर जन्मेको बालक हुने छ भन्ने घटनासम्मको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । बालक हुर्कदै गएको घटना देखि राजाकी छोरीसँग विवाह भएको घटनाक्रम सम्मको भाग कथानकको मध्य भाग हो । राजा खोलामा खसेर मरेको र ज्वाइँ राजा भएको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । बालक, भावी, राजा, सार्की, राजकुमारी कथामा आएका पात्रहरू हुन् । वन, जङ्गल, घर, आँगन, पिढी कथामा आएका पारिवेश हुन् । छैठीमा भावीले लेखेको कुरा कसैले मेटेर मेटिँदैन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल र सहज किसिमको छ । शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

२. साहसी बूढो

‘साहसी बूढो’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । यो जनकपुरमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:७६) । बूढाको जीवन कथाको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । बूढाको जंगलमा बाघ, भालु, गैडा, हात्तीहरू, बाँदरहरूसँग भेट हुनु, इन्द्र जलदेवता महादेवको घरमा गएर आफ्नो दुःख व्यक्त गर्नु कथाको मध्य भाग हो । बूढाको मन शान्त भइ आनन्दसँग बस्न थाल्नु कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृंखलामा अगाडि बढेको छ । बूढो, बाघ, भालु, हात्ती, गैडा, इन्द्र, महादेव, लक्ष्मी कथाका पात्रहरू हुन् । बूढो मानवीय पात्र हो ।

बाघ, भालु, हात्ती, गैडा मानवेत्तर पात्रहरू हुन् । कथा ग्रामीण परिवेशमा रचना भएको छ । जहाँ अन्याय अत्याचार बढ्छ, त्यहाँ महापुरुषको जन्म हुन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । सरल सहज र बोधगम्य भाषामा कथाको रचना भएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

३. कर्मको फल

‘कर्मको फल’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । यो कर्णाली अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:८६) । दन्तकलाको मृत्यु भएको र बूढाबूढीको पनि मृत्यु भएको घटनाको वर्णन कथाको आदि भागमा रहेको छ । कुकुरले खान लागेको माछो कुकुरनीको पूर्वजन्मको लोग्ने भन्ने मनुष्य चोला लिएको माछोलाई फुत्काइदिएकी घटनाको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । नदीको किनारमा घटेको घटनाबाट औतारी लामा र भक्तजन हाँसेको घटनाको वर्णन कथानकको अन्त्य भागमा छ । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । बाबु, आमा, दन्तकला, कथामा आएका पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । एउटा गाउँमा साह्रै अल्ल्छी बाबु र मिहिनेती आमाकी दन्तकला नामकी एउटी छोरी थिई (वैद्य, २०६५:८६) । पूर्वजन्ममा आफूले गरेको कर्मको फल अर्को जन्ममा पाइन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । सरल सहज र बोधगम्य भाषामा कथाको रचना भएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

४. राजा ढोलडसिंहको कथा

‘राजा ढोलडसिंहको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । कथानकको आदि भागमा नल राजाको स्वाभावको वर्णन गरिएको छ । मध्य भागमा नल राजाले पाएको दुःखको वर्णन छ । अन्त्य भागमा ढोलडसिंहको वर्णन छ । कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । नल राजा, इन्द्र महाराज, ढोलडसिंह कथाका पात्रहरू हुन् । यिनीहरू अलौकिक पात्र हुन् । वन, जंगल, खोला, नाला कथामा आएका परिवेशहरू हुन् । आफ्नो धर्ममा चलन पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । सरल सहज र बोधगम्य भाषामा कथाको रचना भएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

५. महादेव र पार्वतीको लीला

‘महादेव र पार्वतीको लीला’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । महादेव र पार्वती मर्त्यमण्डलको भ्रमणमा आएको वर्णन कथानकको आदि भागमा आएको छ । उखु माग्दा छुद्र वचन गर्ने उखुधनीलाई दिएको श्राप कथानकको मध्य भाग हो । महादेव र पार्वती फेरि वैकुण्ठमा जानु कथानकको अन्त्य भाग हो । महादेव, पार्वती, उखुधनी कथाका पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । सब गाउँलेहरू उखु पेल्लमा व्यस्त थिए (वैद्य, २०६५:९९) । आफ्नो घरमा आएका अतिथिहरूको स्वागत सत्कार गर्न जान्नुपर्छ भन्ने सन्देश कथाले व्यक्त गरेको छ । सरल सहज र बोधगम्य भाषामा कथाको रचना भएको छ । कथाको शैली वर्णनात्मक रहेको छ ।

६. चञ्चल लक्ष्मी

‘चञ्चल लक्ष्मी’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग २ मा सङ्कलित पौराणिक लोककथा हो । यो सगरमाथा अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६८:५४) । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । सेठ र लक्ष्मीको संवाद, लक्ष्मीलाई घरमा नवस भनेको घटनासम्म कथानकको आदि भाग हो । सेठको घर चोरिनु, गरिव किसानले धनसम्पत्ति पाउनु कथानकको मध्य भाग हो । सेठ गरिव हुनु कथानकको अन्त्य भाग हो । सेठ लक्ष्मी, चोरहरू, गरिव किसान कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । लक्ष्मीले बास गरे मात्र धन सम्पत्ति कमाउन सकिन्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

४.५.५ किंवदन्तीमूलक लोककथा

किंवदन्तीको रूपमा रहेका कथालाई किंवदन्ती मूलक लोककथा भनिन्छ । वैद्यका यस वर्गमा पर्ने कथाहरू निम्न छन् ।

कथाको शीर्षक

१. भालु आइमाई

कथा सङ्ग्रह

अञ्चल लोककथा भाग १

२. आरीदेवताको कथा	अञ्चल लोककथा भाग १
३. यतिको कथा	नेपालको लोककथा
४. नाम्चेबजारका शेर्पा	नेपाली दन्त्य कथा

यिनीहरूलाई निम्नअनुसार सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

१ भालु आइमाई

‘भालु आइमाई’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ का सङ्कलित किंवदन्तीमुलक लोककथा हो । यो भेरी अञ्चलमा प्रचलित लोककथा हो (वैद्य, २०६५:६२) । तुलसी नाम गरेको किसान खेतीपाती सकेर सिकार गर्न गएको कथानकको आदि भागमा छ । सिकारमा मानिसको मासु पोलेर खाएको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । तुलसीको श्रीमतीले तुलसीलाई मारेर खाएको घटना कथानकको अन्त्य भाग हो । कथानकको विकास आदि, मध्य र अन्त्य भागमा अगाडि बढेको छ । तुलसी, उसकी स्वास्नी, गाउँले, कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । यी सबै मानवीय पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । गाउँ चारैतिर बाट भयङ्कर जंगलले घेरिएको थियो जसमा गाउँलेहरू बथान मिलेर सिकार खेल्न जान्थे (वैद्य, २०६५:६२) । नराम्रो काममा मानिस कहिल्लै अगाडि बढ्न नहुने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

२. आरी देवताको कथा

‘आरीदेवताको कथा’ करुणाकर वैद्यको अञ्चल लोककथा भाग १ मा सङ्कलित लोककथा हो । यो धौरागिरी अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:९८) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खला अगाडि बढेको छ । ठूलाठालूहरूले गाउँलेहरूलाई अत्याचार गरेको घटनाको वर्णन कथानकको आदि भागमा छ । गण्डकी थुनिएको र खुलेको घटनाको वर्णन कथानकको मध्य भागमा छ । आरी देवतालाई गाउँलेले पुजन थालेको वर्णन कथानकको अन्त्य भागमा छ । गाउँले, ठूलाठालू, लोग्नेमान्छे, स्वास्नीमान्छे, कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू हुन् । ग्रामीण परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । ठूलाठालूका अत्याचारबाट त्यस गाउँका गाउँलेहरूलाई बसिसक्नु भएको थिएन (वैद्य, २०६५:९८) ।

शोषक सामन्तिको विरोध गर्नु कथाको उद्देश्य रहेको छ । भाषा सरल, सहज र सुबोध किसिमको रहेको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

३. यतिको कथा

‘यतिको कथा’ करुणाकर वैद्यको नेपालको लोककथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । यो सगरमाथा अञ्चलमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:१०५) । यतिले मानिसलाई दुःख दिएको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । यतिको विनास भएको वर्णन कथानकको मध्य भाग हो । यतिको विनास भएको वर्णन कथानकको अन्त्य भाग हो । आइमाई, लोग्नेमान्छे यति कथाका पात्रहरू हुन् । हिमाली क्षेत्रको परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । नक्कल गर्ने बानी ठीक होइन भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ । कथाको भाषा सरल, सहज र सुबोध किसिमको छ । वर्णनात्मक शैलीमा कथाको रचना भएको छ ।

४. नाम्चेबजारका शेर्पा

‘नाम्चेबजारका शेर्पा’ करुणाकर वैद्यको नेपाली दन्त्य कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित लोककथा हो । यो नाम्चे बजारमा प्रचलित कथा हो (वैद्य, २०६५:४७) । कथाको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा अगाडि बढेको छ । अवतारी लामा को विवाह भएको वर्णन कथानकको आदि भाग हो । नुनको खानी पत्ता लगाउने कोशिस गर्नु कथानकको मध्य भाग हो । नुनको खानी हराएर जानुको कारण वर्णन गरेको घटना क्रम कथानकको अन्त्य भाग हो । अवतारी लामा, उसकी स्वास्नी, कथामा आएका पात्र हुन् । हिमाली क्षेत्रको परिवेशमा कथाको रचना भएको छ । दैवी शक्तिमा विश्वास राख्नु पर्छ भन्ने सन्देश कथाले दिएको छ ।

४.६. निष्कर्ष

करुणाकर वैद्यको नेपाली लोककथा अन्तर्गत चार ओटा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । तिनीहरू नेपाली दन्त्य कथा संग्रह, नेपालको लोककथा संग्रह, अञ्चल, लोककथा भाग १ र अञ्चल लोककथा भाग २ हुन् । ती संग्रहहरूमा नेपाली दन्त्य कथा संग्रहमा १८ वटा, नेपालको लोककथा संग्रहमा १८ वटा अञ्चल लोककथा भाग १ मा १९ वटा र

अञ्चल लोककथा भाग २ मा १९ कथाहरू सङ्कलित छन् । चारवटा कथा सङ्ग्रहमा जम्मा ८४ वटा कथाहरू सङ्कलित छन् । यिनीहरूलाई विषयगत आधारमा वर्गीकरण गरी सामाजिक लोककथा २९ वटा, अतिप्राकृतिक लोककथा ३८ वटा पशुपंक्षीका लोककथा ७ वटा, पौराणिक लोककथा ६ वटा र किंवदन्ती मूलक कथाहरू ४ वटा रहेका छन् । यसरी वैद्यले विभिन्न क्षेत्रमा लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरेर लोप हुन बाट बचाएका छन् ।

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ विषय परिचय

शोध लेखमा भए गरेका कार्यहरूको समष्टिगत रूप नै शोधको निष्कर्ष हो । यस परिच्छेदमा, परिच्छेद २, ३ र ४ मा भएका शोध कार्यको निष्कर्ष दिने कार्य गरिएको छ । परिच्छेद २ मा करुणाकर वैद्यको जीवनीको अध्ययन गरिएको छ । परिच्छेद ३ मा व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ । परिच्छेद ४ मा वैद्यको नेपाली लोककथाहरूको अध्ययन भएको छ । उनका नेपाली लोककथाहरूमा नेपालको लोककथा, नेपाली दन्त्य कथा, अञ्चल लोककथा भाग १, अञ्चल लोककथा भाग २ छन् । यिनै कथाहरूको विषयगत वर्गीकरण गर्ने काम भएको छ ।

५.२ परिच्छेदगत निष्कर्ष

परिच्छेद २ मा करुणाकर वैद्यको जीवनीको अध्ययन गरिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिको जीवनी भन्ने वित्तिकै जन्मदेखि लिएर मृत्युसम्मका समयमा भएका कार्यहरूको वर्णन हो । मानिसले जीवनको गोरेटोमा उकाली ओराली, आरोहअवरोह, हर्ष, विस्मात्, सुख दुःख जस्ता अवस्था पार गर्दै अगाडि बढ्नु पर्छ । जीवनको लामो यात्रामा मानिसले केही गर्न पनि सक्छ र नगर्न पनि सक्छ । केही गरेर देखाउने मानिसको भूमिका समाजमा अग्रणी हुन्छ । जसले केही गर्न सक्दैन समाजमा ऊ अपरिचित रहन्छ । समाजको उन्नति र प्रगति चाहने व्यक्तिको रूपमा करुणाकर वैद्यलाई लिन सकिन्छ । शिक्षाले मात्र समाजको उन्नति हुन सक्छ भन्ने विचार वैद्यको थियो । समाजमा भएका रुढिवादी संस्कारहरूको सुधार गर्नुपर्छ भन्ने धारणा वैद्यको रहेको छ । आफ्नो समाजको रहनसहन, रीतिरिवाज, धर्म संस्कृतिलाई जोगाउनुपर्छ भन्ने विचार वैद्यको रहेको छ । नेपाली कला र संस्कृति हाम्रा निधि हुन् । यीनको संरक्षण गर्नु हाम्रो दायित्व हो भन्ने धारणा वैद्यको रहेको छ । कला र संस्कृतिको जगेर्नाको लागि वैद्यले नेपाली समाजमा रहेका तर लोप हुने अवस्थामा रहेका विभिन्न क्षेत्रका लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरी लोप हुनबाट जोगाउने कार्य करुणाकर वैद्यले गरेका छन् । यस परिच्छेदलाई १६ शीर्षक र विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको

छ । यी शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत शीर्षकहरूमा विषयप्रवेश, जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, प्रारम्भिक शिक्षा, स्कुल अध्ययन, उच्च शिक्षा, स्वध्यायन, जागिरे जीवन, चूडाकर्म र विवाह , सन्तान, कलेज अध्यापन, राजनैतिक जीवन, आर्थिक अवस्था, साहित्यिक लेखनका निम्ति प्रभाव र प्रेरणा, भ्रमण, रुचि, स्वभाव, मृत्यु आदि रहेका छन् ।

परिच्छेद ३ मा करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्वको अध्ययन गरिएको छ । व्यक्तिले जीवनमा गरेका विभिन्न कार्यले उसको व्यक्तित्वको निर्माण गर्दछ । उसको शारिरिक गठनदेखि लिएर उसभित्र निहित प्रतिभाहरूलाई व्यक्तित्वका रूपमा लिइन्छ । यस परिच्छेदमा करुणाकर वैद्यको व्यक्तित्वलाई विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत गरिएका शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू, व्यक्तित्वको परिचय, व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू, निजी व्यक्तित्व, बाह्य व्यक्तित्व, आन्तरिक व्यक्तित्व, अभिभावक व्यक्तित्व, सार्वजनिक व्यक्तित्व, सेरामिक्स, अन्वेषक, रसायनविद्, लोककथाको संरक्षक, लोकसाहित्य परिषद्का विचारक, शैक्षिक व्यक्तित्व, संघ संस्थागत व्यक्तित्व र सम्मान तथा पुरस्कारहरू रहेका छन् । करुणाकर वैद्यले प्राप्त गरेका पुरस्कारहरू मदन पुरस्कार, जनपद सेवापदक, युनेस्को पुरस्कार, गोरखा दक्षिणबाहु आदि छन् । जीवनी , व्यक्तित्व र कृतित्व लेखनका वीचको सम्बन्धलाई देखाउने कार्य गरिएको छ । यिनी अध्ययन अध्यापन अनुसन्धानमा बढी दत्तचित्त रहन्थे । उनको स्वभाव कसैको मुलाहिजामा नलाग्ने, आफ्नो मान्यता धारणा सिद्धान्त अनुरूप आफ्नो मान्यतामा अडिग रहने देखिन्छ । सत्यको पक्षमा निर्भिक रहेर बोल्ने यिनको वानी थियो । आफ्ना रुचि र स्वभावका कारण जीवनभर कसैका सामु यिनी निहुरिएका छैनन् ।

परिच्छेद ४ मा करुणाकर वैद्यको कृतित्वको अध्ययन गरिएको छ । उनी नेपाली लोककथाका सङ्कलक हुन् । लोककथा नेपाली साहित्यको एक सर्वप्रचलित र लोकप्रिय विधा हो । यसलाई दन्त्यकथा वा लोककथा विभिन्न शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । लोककथाको सम्बन्ध लोक समाजसँग रहेको हुन्छ । लोककथाको मानव जीवनसँग निकै लामो समयदेखिको सम्बन्ध रहँदै आएको छ । लिखित साहित्य नभएर मौखिक परम्परामा एक पुस्ताको मुखबाट अर्को पुस्ताको मुख हुँदै पुस्तापुस्तामा सदैँ लोककथा अगाडि बढिरहेको छ । जिज्ञासा र कौतुहलताको अभूतपूर्ण शक्ति हुने भएकाले साना केटाकेटीदेखि

लिएर बढापाकासम्मलाई यसले उत्तिकै मन्त्रमुग्ध पार्दछ । यस परिच्छेदमा करुणाकर वैद्यको नेपाली लोककथाको अध्ययन गरिएको छ । उनले सङ्कलन गरेका ४ वटा नेपाली लोककथाहरूको सङ्ग्रहमा रहेका ८४ वटा कथाहरूलाई विषयगत रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ । उनका कथासंग्रहहरू नेपालको लोककथा, नेपाली दन्त्यकथा, अञ्चल लोककथा भाग १, अञ्चल लोककथा भाग २ हुन् । नेपालको लोककथा संग्रहमा २८ वटा कथा, नेपाली दन्त्यकथा संग्रहमा १८ वटा कथा, अञ्चल लोककथा भाग १ मा १९ वटा कथा, अञ्चल लोककथा भाग २ मा १९ वटा कथाहरू रहेका छन् । वैद्यका संकलित नेपाली लोककथाहरूमा सामाजिक लोककथा २९ वटा , अतिप्राकृतिक लोककथा ३८ वटा , पशुपक्षीका लोककथा ७ वटा, पौराणिक लोककथा ६ वटा र किंवदन्तीमुलक कथाहरू ४ वटा रहेका छन् । यस परिच्छेदमा करुणाकर वैद्यको कृतित्वको अध्ययनलाई विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा राखेर अध्ययन गरिएको छ । यी शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू परिचय, लोककथाको परिभाषा, लोककथाको स्वरूप, लोककथाको विशेषता, लोककथाको वर्गीकरण, करुणाकर वैद्यको सामाजिक लोककथा, अतिप्राकृतिक लोककथा, पशुपक्षीका लोककथा, पौराणिक लोककथा, किंवदन्तीमुलक लोककथा रहेका छन् ।

५.३ समष्टिगत निष्कर्ष

करुणाकर वैद्य लोककथाका सङ्कलक हुन् । उनको जन्म वि.सं. १९७१ भाद्र ७ गते ललितपुर जिल्लाको लगनखेलमा भएको थियो । प्राध्यापन सेवा अंगालेका वैद्य नेपाली लोकसाहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल देखिन्छन् । त्रिचन्द्र कलेजबाट आई.एस.सी. पास गरी भारतको बनारस विश्वविद्यालयबाट सेरामिक्स विषयमा बी.एस्.सी. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । वि.सं.२००६ मा वीरगञ्जमा सेरामिक्स उद्योग सञ्चालन गर्ने क्रममा वैद्यले नेपालको धेरै जिल्लाहरूको भ्रमण गर्ने अवसर पाए । सोही क्रममा वैद्यले विभिन्न क्षेत्रका वृद्धापाकाहरूसँग नेपाली लोककथाहरू सङ्कलन गर्ने कार्य गरे । राणाकालीन समय भएको हुनाले शिक्षाको विकास भएको थिएन । देशको उन्नतिको लागि शिक्षाको विकास हुनुपर्छ । देशमा विभिन्न ठाउँहरूमा उद्योगहरू सञ्चालन हुनुपर्छ भन्ने धारणा उनको थियो । वीरगञ्जमा खुलेको मृत्तिका उद्योग करुणाकर वैद्यको सक्रियतामा खुलेको नेपालको पहिलो उद्योग हो । प्रविधिको विकास भए मात्र देशको विकास हुन्छ भन्ने धारणा दिनको लागि वैद्यले मृत्तिका उद्योगको रूपरेखा नामक पुस्तक लेखेको थिए । वैद्यका

नेपाली लोककथा संग्रहहरू ४ वटा प्रकाशित भएका छन् । नेपालको लोककथा सङ्ग्रह, नेपाली दन्त्यकथा संग्रह, अञ्चल लोककथा भाग १ र भाग २ छन् । उनका विश्वका रमाइला कथाहरू र विश्वका उत्कृष्ट कथाहरू नामक कथासंग्रहहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । यी कथाहरूमा विश्वका विभिन्न देशमा प्रचलित उत्कृष्ट लोककथाहरू समावेश गरिएको छ । यी संग्रहमा रहेका कथाहरूको अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छैन । यस शोधपत्रमा उनका नेपाली लोककथाहरूको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

करुणाकर वैद्य एक शिक्षाप्रेमी व्यक्ति थिए । उनले शिक्षाको विकासको लागि लगनखेलमा नमूना मच्छिन्द्र स्कूल खोल्न ठूलो योगदान पुर्याएका थिए । प्राध्यापन सेवामा रहँदा विद्यार्थीहरूसँग मिलनसार व्यवहार गर्थे । विद्यार्थीहरूको हरेक समस्यामा सक्रिय रहन्थे । विज्ञान विषय अध्ययन गरेर पनि वैद्यले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुर्याएका छन् । लोप हुन लागि सकेको अवस्थामा रहेको नेपाली लोककथाहरूको सङ्कलन गरी त्यसको सङ्कलन गर्ने कार्य गरेका छन् । यसले नेपाली प्राचीन कलाको संरक्षण भएको छ । करुणाकर वैद्यद्वारा संकलित लोककथाहरू विश्वका जापान, अमेरिका जस्ता देशहरूमा उनीहरूको भाषामा अनुवाद गर्ने कार्य पनि गरेका छन् । नेपाली लोककथाहरूलाई विषयगत आधारमा वर्गीकरण गर्दा सामाजिक, अतिप्राकृतिक पौराणिक पशुपक्षी र किंवदन्तीमूलक कथाहरू भएको पाइन्छ ।

करुणाकर वैद्य एक सामाजिक व्यक्तित्व हुन् । समाजमा उनी अग्रस्थानमा रहेका छन् । उनको 'मृतिका उद्योगको रूपरेखा' कृतिले मदन पुरस्कार प्राप्त गरेको थियो । नेपाली दन्त्यकथा संग्रहले युनेस्को पुरस्कार प्राप्त गरेको थियो । उनले शिक्षामा पूराउएको योगदानको कदरस्वरूप गोरखा दक्षिणबाहुवाट वि.सं. २०३७/९/१४ मा विभूषित गरिएको थियो । उनलाई विं सं. २०२३ मा जनपद सेवा पदक र विभिन्न कदर पत्रद्वारा सम्मानित गर्ने कार्य गरिएको छ । उनका कृतिहरू र योगदानहरूलाई हेर्दा उनी लोककथाका कुशल पारखी भएको पुष्टि हुन्छ । वैद्यको मृत्यु वि.सं. २०४६ मा भएको हो । वैद्य अहिले यस संसारमा नभए तापनि उनले दिएका कृतिले बेलाबेलामा स्मरण गराउने गर्छ । नेपाली लोकसमाजले वैद्यका लोककथाहरूलाई अमूल्य निधिका रूपमा लिई त्यसको सवैले संरक्षण गर्नुपर्छ ।

५.४ भावी शोधकर्ताका लागि सम्भाव्य शीर्षकहरू

भावी शोधकर्ताका लागि सम्भाव्य शीर्षकहरू निम्नानुसार राख्न सकिन्छ :-

(क) करुणाकर वैद्यका लोककथाहरूको अध्ययन

(ख) प्रविधिको क्षेत्रमा करुणाकर वैद्यको योगदान

(ग) करुणाकर वैद्यका नेवारी भाषामा लेखिएका कथाहरूको अध्ययन

(घ) करुणाकर वैद्यका विश्वकथा सङ्ग्रहको अध्ययन

(ङ) लोकसाहित्यमा करुणाकर वैद्यको स्थान ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- उपाध्याय ,कृष्णदेव.(इ.१९७१) .लोकसाहित्यको भूमिका ते.स. इलाहाबाद, सा.भ. प्रा.लि
ओभा, रामनाथ. (२०६०) लोक साहित्य पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य ,काठमाडौं ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव.(२०५५) लोकसाहित्यको अवलोकन, काठमाडौं: एकता प्रकाशन ।
- त्रिपाठी वासुदेव. (२०४७), सिंहावलोकन, काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी. (२०४१) नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, काठमाडौं:
त्रि.वि.पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- दिवस तुलसी. (२०३३),नेपाली लोककथा केही अध्ययन, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।
- नेपाली वृहत् शब्दकोश, (२०४०) , काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पराजुली मोतीलाल. (२०४९), नेपाली लोकगाथा, पोखरा: श्रीमती तारादेवी पराजुली, ।
- बज्राचार्य, मदन सेन. (२०४६) ,करुणाकर वैद्यको जीवनी, काठमाडौं : बी.एस. प्रिन्टिङ प्रेस
- बन्धु, चूडामणि. (२०५८), नेपाली लोक साहित्य , काठमाडौं: एकता बुक्स डिष्ट्रिब्युटर्स
प्रा.लि. ।
- भट्टराई, घटराज. (२०५१) नेपाली साहित्यकार परिचय कोश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- वैद्य, करुणाकर. (२०६८), अञ्चल लोककथा भाग २, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- _____ (२०६५), नेपालको लोककथा संग्रह, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- _____ (२०६५), अञ्चल लोककथा भाग १, ,काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- _____ (२०६५), नेपाली दन्त्यकथा संग्रह, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, तारानाथ. (२०२६) विश्व प्रसिद्ध कथाहरु, काठमाडौं : एडुकेशनल पब्लिशिंग
हाउस ।